

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
22η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΕΥΚΑΔΑ

ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ 2014

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
22η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΕΥΚΑΔΑ

Πρακτικά Ημερίδας

Επιμέλεια: Ιωάννης Π. Χουλιάρης

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΛΕΥΚΑΔΑ

Πρακτικά Ημερίδας

Επιμέλεια: Ιωάννης Χουλιαράς

© 2014 Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ISBN: 978-960-386-200-0

Εκδοτική επιμέλεια: Γ. Φουστέρης

Εκδοτική παραγωγή

Γραφικές Τέχνες - Εκδόσεις Μυγδονία

Καμβουνίων 7, ΤΚ 546 21, Θεσσαλονίκη

Τηλ.: 2310 231 556, Fax: 2310 231 899

e-mail: kagiasath@gmail.com • www.ekdoseismygdonia.gr

Περιεχόμενα

Πρόγραμμα Ημερίδας	13
Πρόλογος	17
Συντομογραφίες	19
Αθανάσιος Παλιούρας <i>Βαράσοβα: Ένας διαχρονικός ασκητικός χώρος</i>	21
Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος <i>Η παρουσία της 5ης Έφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων Ἰωαννίνων στην Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία τὸ 1965-1973</i>	23
Πασχάλης Ανδρούδης <i>Παρατηρήσεις σε βυζαντινά γλυπτά του 12ου και 13ου αιώνα από το Κάστρο της Ναυπάκτου</i>	31
Paschalis Androudis <i>Remarks on the Byzantine Sculptures of 12th-13th centuries from the Castle of Naupaktos</i>	
Ευγενία Δρακοπούλου <i>Θρησκευτική τέχνη στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα με αφετηρία το έργο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών «Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση»</i>	45
Eugenia Drakopoulou <i>The religious painting of Aetolia-Acarmania and Lefkas based on the National Hellenic Foundation's program «Greek Painters after The Fall of Constantinople (1450-1850)»</i>	
Βασίλης Κατσαρός <i>Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία στη Δυτική Στερεά. Επισκόπηση ερευνών</i>	57
Vassilis Katsaros <i>Les monuments paléochrétiens et byzantins dans la Grèce Occidentale (Aetolakarnania): Revue des recherches</i>	

Ελένη Γ. Κατσούλη <i>Εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης σε εκκλησιαστικά μνημεία υπό την εποπτεία της 22ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Λευκάδα κατά τα έτη 2009-2011</i>	79
<hr/>	
Helen G. Katsouli <i>Restoration works at religious monuments under the supervision of the 22nd Eforate of Byzantine Antiquities in the island of Lefkada during the years 2009-2011</i>	
Αναστασία Κουμούση <i>Μολύβδινο εγκαινίο προερχόμενο από ναό μεσοβυζαντινών χρόνων στη θέση «Άγιος Γεώργιος» Ευηνοχωρίου Μεσολογγίου</i>	87
<hr/>	
Anastasia Koumoussi <i>Lead enkainion found in a middle-byzantine basilica at «Agios Georgios» of Evinohori, Mesolongi</i>	
Ιωάννα Θ. Κωστή <i>Βυζαντινό λουτρό. Όψεις της καθημερινής ζωής στη Βυζαντινή Ναύπακτο</i>	91
<hr/>	
Ioanna Th. Kosti <i>Byzantine bath. Aspects of the daily life at byzantine Nafpaktos</i>	
Κώστας Λάππας, Μαρία Καζανάκη-Λάππα <i>«Τοπωνυμικά» του κάστρου της Ναυπάκτου. Η παρανόηση μιας ιστορικής μαρτυρίας</i>	101
<hr/>	
Costas Lappas, Maria Kazanaki-Lappa <i>Toponyms of the castle of Lepanto. A misconception of an historical evidence</i>	
Κατερίνη Λιάμπη <i>Numismatic indications of historical continuity: ancient Greek and Roman coins from the Byzantine site of Aghios Georgios / Aitoloakarnania</i>	107
<hr/>	
Κατερίνη Λιάμπη <i>Νομισματικά τεκμήρια της ιστορικής συνέχειας: αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά νομίσματα πό τη βυζαντινή θέση Άγιος Γεώργιος / Αιτωλοακαρνανία</i>	
Σταύρος Μαμαλούκος, Μιχαήλ Παπαβαρνάβας <i>Από τον βυζαντινό επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου στο παρεκκλήσιο του Προφήτου Ηλιού. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των κτισμάτων στη θέση Προφήτης Ηλίας του Κάστρου της Ναυπάκτου με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής του 2008</i>	121
<hr/>	
Stavros Mamaloukos, Michael Papavarnavas <i>From the Byzantine Cathedral of Nafpaktos to the Prophitis Elias chapel. Observations on the construction history and the architecture of the buildings in the Prophitis Elias area of the Castle of Nafpaktos, based on the 2008 excavation finds</i>	

Νικόλαος Μίνως <i>Έργα συντήρησης στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας</i>	145
<hr/>	
Nikolaos Minos <i>Conservation works in Aetolia-Acarnania</i>	
Χρήστος Σταυράκος <i>Το χρυσό υπέρπυρο του αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη από τις ανασκαφές στον Άγιο Γεώργιο Ευηνοχωρίου Αιτωλοακαρνανίας</i>	151
<hr/>	
Christos Stavrakos <i>Ein goldenes Hyperpyron des Kaisers Johannes III Vatatzes aus den Ausgrabungen des Hagios Georgios in Evinochorion von Aitoloakarnanien (Griechenland)</i>	
Αγγελική Σταυροπούλου <i>Η ζωγραφική εικόνων στην Λευκάδα τον 18ο και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ανάμεσα στην Κρητική και Επτανησιακή τέχνη</i>	159
<hr/>	
Angeliki Stavropoulou <i>La peinture des icônes du 18ème et du début du 19ème siècle à Lefkada. Entre l'art crétois et ionien</i>	
Γεώργιος Φουστέρης <i>Άγιος Ιωάννης Γαλατά Αιτωλοακαρνανίας: Ιδιαιτερότητες στην οργάνωση του εικονογραφικού προγράμματος ενός βυζαντινού σταυρεπίστεγου ναού</i>	175
<hr/>	
George Fousteris <i>Agios Ioannis in Galatas, Aitolia: The unique arrangement of the iconographic program in a Byzantine cross-vaulted church</i>	
Ιωάννης Χουλιάρης, Κατερίνα Χαμηλάκη, Κατερίνα Κάτσικα, Γεωργία Γεωργίου <i>Οι σωστικές ανασκαφές της 22ης ΕΒΑ το 2013 στο πλαίσιο των Μεγάλων Δημόσιων Έργων</i>	181
<hr/>	
Ioannis Chouliarás, Katerina Chamilaki, Katerina Katsika, Georgia Georgiou <i>The rescue excavations of the 22nd Ephorate of Byzantine Antiquities in 2013 conducted during the Major Public Works Projects</i>	
Ιωάννης Π. Χουλιάρης <i>Αποκάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου σε ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Δρυμό Βόνιτσας</i>	197
<hr/>	
Ioannis P. Chouliarás <i>Revealing of a mosaic floor in the excavation of an early byzantine basilica in Drymos of Vonitsa</i>	

Συντομογραφίες

AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABME	<i>Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδας</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
ΑΕ	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellenique</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
ΕΕΒΣ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
ΕΕΛΜ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών</i>
ΕΕΠΣΑΠΘ	<i>Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
ΕΕΦΣΑΠΘ	<i>Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i>
HX	<i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i>
JHS	<i>The Journal of Hellenic Studies</i>
JÖB	<i>Jahrbuch den Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
NC	<i>The Numismatic Chronicle</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
RE	<i>Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
RIC	<i>Roman Imperial Coins</i>
Συμπόσιο ΧΑΕ	<i>Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων</i>
TIB	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>
Το Έργον	<i>Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας)</i>

Από τον βυζαντινό επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου
στο παρεκκλήσιο του Προφήτου Ηλιού.

Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική
των κτισμάτων στη θέση Προφήτης Ηλίας του Κάστρου
της Ναυπάκτου με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής του 2008*

Σταύρος Μαμαλούκος, Μιχαήλ Παπαβαρνάβας

Εἰς μνήμην Φραγκίσκης Κεφαλλονίτου

Α. Από το 2008 το ανώτερο τμήμα των οχυρώσεων της Ναυπάκτου, που αποτελούν το κυρίως Κάστρο, την ακρόπολη, δηλαδή, της πόλης, λειτουργεί ως οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος. Διαβαίνοντας τη δυτική, τριπλή πύλη του Κάστρου, που χρησιμεύει ως είσοδος του χώρου, ο επισκέπτης αντικρίζει ένα καλοσχεδιασμένο και καλά ενταγμένο στο περιβάλλον φυλάκιο και ένα δίκτυο καλοφτιαγμένων λιθόστρωτων πεζόδρομων που μπορεί να ακολουθήσει για να περιηγηθεί το χώρο και να θαυμάσει τα μνημεία και το εξαιρετο φυσικό περιβάλλον και να απολαύσει την καταπληκτική θέα προς την πόλη, τον Πατραϊκό Κόλπο και τα γύρω βουνά της Ρούμελης και του Μοριά. Ανηφορίζοντας στη συνέχεια στον τέταρτο και προτελευταίο περίβολο (εικ. 1) ο επισκέπτης θα συναντήσει, ανάμεσα σε ψηλά αναλλήματα και τοίχους που σώζονται σε μικρό ύψος, το ναΐσκο του Προφήτου Ηλιού (εικ. 2, 3) και το γνωστό στην παλαιότερη βιβλιογραφία ως *βυζαντινό λουτρό* ημιερειπωμένο κτίσμα που βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα βορειοδυτικά του ναού (εικ. 4, 5). Και τα δύο κτίσματα έχουν δεχθεί σχετικά πρόσφατα εκτεταμένες αναστηλωτικές επεμβάσεις, οι οποίες παρά το γεγονός ότι έχουν συντελέσει σε μια σοβαρή αναβάθμιση του χώρου και παρά την καλή εικόνα που δίνουν με μια πρώτη ματιά δεν μπορούν, δυστυχώς, κατ' ουσίαν να θεωρηθούν επιτυχημένες, καθώς έχουν στερήσει από τα δύο κτίσματα σε μεγάλο βαθμό την αυθεντικότητα, η οποία

αποτελεί ένα εκ των οποίων ουκ άνευ ζητούμενο της διαδικασίας της αποκατάστασης μνημείων. Στο ημιερειπωμένο κτίσμα ο, δυστυχώς συνήθης ακόμη στις μέρες μας, υπερβάλλον ζήλος των εργολάβων αλλά, κάποτε, και των επιβλεπόντων μηχανικών και αρχαιολόγων έχει καταστρέψει το μεγαλύτερο μέρος των αυθεντικών αρμολογημάτων αντικαθιστώντας τα με νέα, τα οποία έχουν αποκρύψει ή και εξαφανίσει τελείως τα περισσότερα από τα πολύτιμα ίχνη (οικοδομικούς αρμούς, διαφοροποιήσεις στις τοιχοποιίες και τα παρόμοια), που επέτρεψαν προ δεκαετίας στους Δημήτρη Αθανασούλη και Πασχάλη Ανδρούδη¹ να κάνουν μια σειρά εξαιρετικά εύστοχων παρατηρήσεων, που οδήγησαν στην άρση παλαιότερων παρεξηγήσεων και σε μια προς τη σωστή κατεύθυνση ερμηνεία του κτίσματος (εικ. 4, 5). Ο ναΐσκος, εξ άλλου, του Προφήτου Ηλιού έχει κυριολεκτικά *ανακαινισθεί*

* Οι συγγραφείς θεωρούν υποχρέωσή τους να εκφράσουν και από τη θέση αυτή τις ευχαριστίες τους προς τον διευθυντή της 22ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για την παραχώρηση άδειας επανεξέτασης του μνημείου και δημοσίευσης του υλικού που παρουσιάζεται εδώ, καθώς και για την παροχή υλικού από το Αρχείο της Εφορείας, αλλά και για την εν γένει υποστήριξη του στην έρευνα που έγινε στα πλαίσια της εργασίας αυτής. Ευχαριστίες επίσης εκφράζονται από τους υπογραφόμενους στον καθηγητή κ. Βασίλη Κατσαρό για τις χρήσιμες συζητήσεις που έκαναν μαζί του σχετικά με την ταύτιση του μνημείου και στους συναδέλφους Δημήτρη Αθανασούλη, Μιχάλη Κάππα, Γιώργο Πάλλη και Χριστίνα Πινάτση, για τη συνδρομή τους στη διαπραγμάτευση συγκεκριμένων ζητημάτων που τέθηκαν από την εξέταση του μνημείου, αλλά και για τις παρατηρήσεις τους στο κείμενο της μελέτης.

1. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 515-534.

Εικ. 1. Ναύπακτος. Άποψη από αέρος από τα νοτιοδυτικά. Σημειώνεται η θέση του ναού του Προφήτου Ηλιού (Αρχείο Οργανισμού Κτηματολογίου και Χαρτογραφίσεων Ελλάδος 1932).

ριζικά, όπως σωστά αναφέρουν οι δύο οικοδομικές επιγραφές με χρονολογία 2008 που μνημονεύουν το έργο². Ωστόσο ουδέν κακόν αμιγές καλού. Οι εργασίες στα δύο αυτά κτίσματα έγιναν αιτία για μια μείζονος σημασίας αρχαιολογική ανακάλυψη, η οποία έρχεται να διαφωτίσει σημαντικά ζητήματα της ιστορίας και της τέχνης της μεσαιωνικής Ναυπάκτου. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

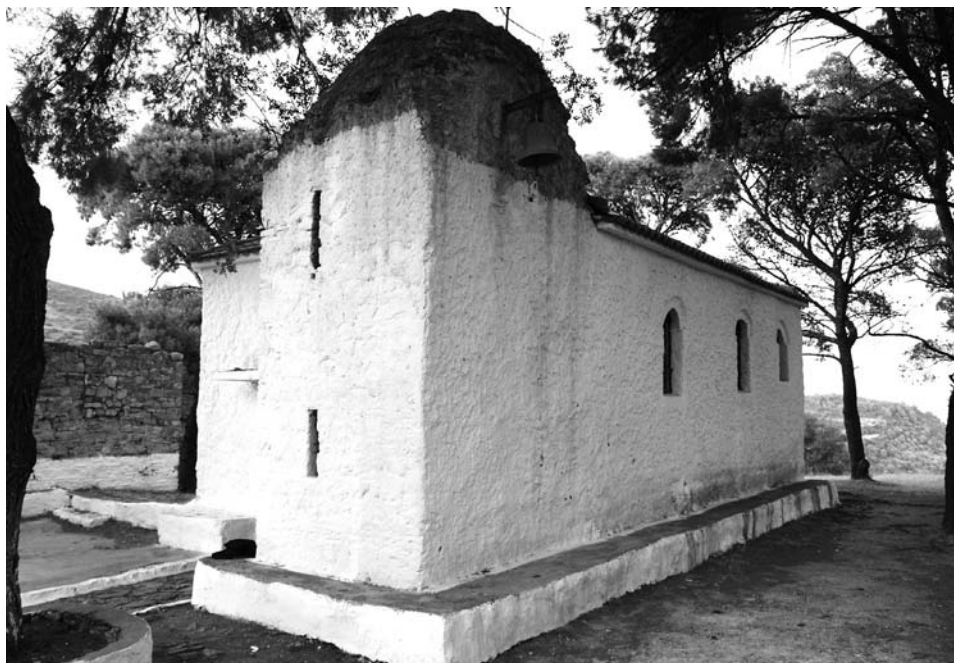
Μεταξύ των ετών 2006 και 2008 στο Κάστρο της Ναυπάκτου εκτελέστηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος *Κάστρων Περίπλους*³ μια σειρά από έργα αποκα-

τάστασης και ανάδειξης. Στο αντικείμενο των έργων περιλαμβάνονταν και το παρακείμενο στο ναΐσκο του Προφήτου Ηλιού ημιερείπωμένο κτίσμα⁴. Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του κτίσματος αυτού εντοπίστηκαν στις αρχές του 2008 κτηριακά κατάλοιπα, των οποίων τη μεγάλη σημασία αντελήφθη η τότε διευθύντρια της 22ης ΕΒΑ και ήδη μακαριστή Φραγκίσκη Κεφαλλονίτου και, παρά το γεγονός ότι η Εφορεία ήταν νεοσύστατη και ελλιπώς στελεχωμένη, αποφάσισε να διενεργήσει συστηματικότερη ανασκαφική έρευνα στο χώρο. Σε αυτά τα πλαίσια η ίδια οργάνωσε και επόπτευσε την εκτέλεση μιας σειράς εργασιών ανακαίνισης του ναού του Προφήτου Ηλιού (εικ. 2, 3), σε συνεργασία με την Ιερά Μητρόπολη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου και την ενορία της Αγίας Παρασκευής, της οποίας ο ναΐσκος αποτελεί παρεκκλήσι. Τον Μάιο του ίδιου έτους, όταν η ανασκαφή είχε αρκετά προχωρήσει, η Κεφαλλονίτου ζήτησε τη συνδρομή των συντακτών της εργασίας αυτής στην αποτύπωση και την ερμηνεία των ευρημάτων, πράγμα που έγινε. Μεταξύ Μαΐου και Ιουνίου 2008 οι γράφοντες αποτύπωσαν και τεκμηρίωσαν, κατά το δυνατόν, τα κτηριακά κατάλοιπα που είχαν ως τότε αποκαλυφθεί και παρέμεναν ορατά. Δυστυχώς, εξ αιτίας της μεγάλης πίεσης χρόνου και της έλλειψης προγραμματισμού και δεδομένου ότι

2. Επιγραφή εγχάρακτη σε μαρμάρινη πλάκα στερεωμένη χαμηλά στη δυτική όψη του ναού του Προφήτου Ηλιού αναφέρει: *ΤΗΝ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ / ΤΟΥΤΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ / ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΕΡΙΕ ΑΥΤΟΥ / ΕΠΕΒΛΕΨΕ & ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ / Η ΑΕΙΜΝΗΣΤΗ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗ / ΤΗΣ 22ας ΕΦΟΡΕΙΑΣ / ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ / ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ / ΤΟ ΕΤΟΣ 2008* και γραπτή επιγραφή επάνω από τη δυτική θύρα του ναού του Προφήτου Ηλιού εσωτερικά αναφέρει: *ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΟΥ / ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΥΡΚΙΚΟΝ ΖΥΓΟΝ. / ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΡΕΠΙΩΝ ΙΣΛΑΜΙΚΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΚΑΙ / ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΡΕΠΙΩΝ ΛΑΜΠΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ / ΚΑΙ ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ ΡΙΖΙΚΩΣ ΤΟ ΣΩΤΗΡΙΟΝ ΕΤΟΣ 2008 / ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΤΗΣ ΝΟΜΑΡΧΙΑΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ / ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΝΑΥΠΑΚΤΙΩΝ ΤΗΣ ΕΝΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ / ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ / ΑΓΙΟΥ ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΤΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ / ΤΟΥ Ι.Ν. ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ / ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΚΑΙΟΙ ΕΙΣΕΛΘΕΤΕ ΕΙΣ ΔΟΞΑΝ ΘΕΟΥ.*

3. Πα το Πρόγραμμα γενικά βλ. Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό 2002 και Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό 2008, 9.

4. Συνοπτική παρουσίαση του έργου βλ. στο Κεφαλλονίτου 2011, 80, εικ. 23, 24.

Εικ. 2. Ναύπακτος. Κάστρο. Ναός Προφήτου Ηλιού. Άποψη από τα νοτιοδυτικά (Σ. Παράσχου, Ιούλιος 2006).

Εικ. 3. Ναύπακτος. Κάστρο. Ναός Προφήτου Ηλιού. Άποψη από τα νοτιοδυτικά (Στ. Μαμαλούκος, Οκτώβριος 2013).

οι επεμβάσεις στο ναό του Προφήτου Ηλιού έγιναν χωρίς συστηματική μελέτη και επίβλεψη, αρκετά στοιχεία πολύτιμα για την κατανόηση και ερμηνεία του εξαιρετικά σύνθετου οικοδομικού συνόλου, που αποκάλυψε η ανασκαφή καλύφθηκαν ή και καταστράφηκαν χωρίς να καταγραφούν και να ερμηνευθούν. Καρπός της εργασίας πεδίου των υπογραφομένων ήταν τότε η σύνταξη μιας σειράς σχεδίων αποτύπωσης και πρώτης αναγνώρισης των οικοδομικών φάσεων. Από τα σχέδια αυτά που πα-

ραδόθηκαν στην 22η Εφορεία τον Ιούλιο του 2008, μια κάτοψη δημοσιεύθηκε στον τόμο *Από το ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, που εξέδωσε το 2012 το Υπουργείο Πολιτισμού⁵, συνοδεύοντας μια σύντομη αλλά περιεκτική έκθεση, στην οποία παρουσιάζονται τα κύρια πορίσματα που προέκυψαν από την τεκμηρίωση του χώρου. Εν τω μεταξύ τον Ιούλιο του 2008 το έργο

5. Κεφαλληνίτου - Κουμούση 2012, 71-72.

Εικ. 4. Ναύπακτος. Κάστρο. Βορειοδυτικό κτήριο. Άποψη από τα νότια (Μ. Παπαβαρνάβας, Ιούλιος 2006).

Εικ. 5. Ναύπακτος. Κάστρο. Βορειοδυτικό κτήριο. Άποψη από τα νότια (Μ. Παπαβαρνάβας, Απρίλιος 2014).

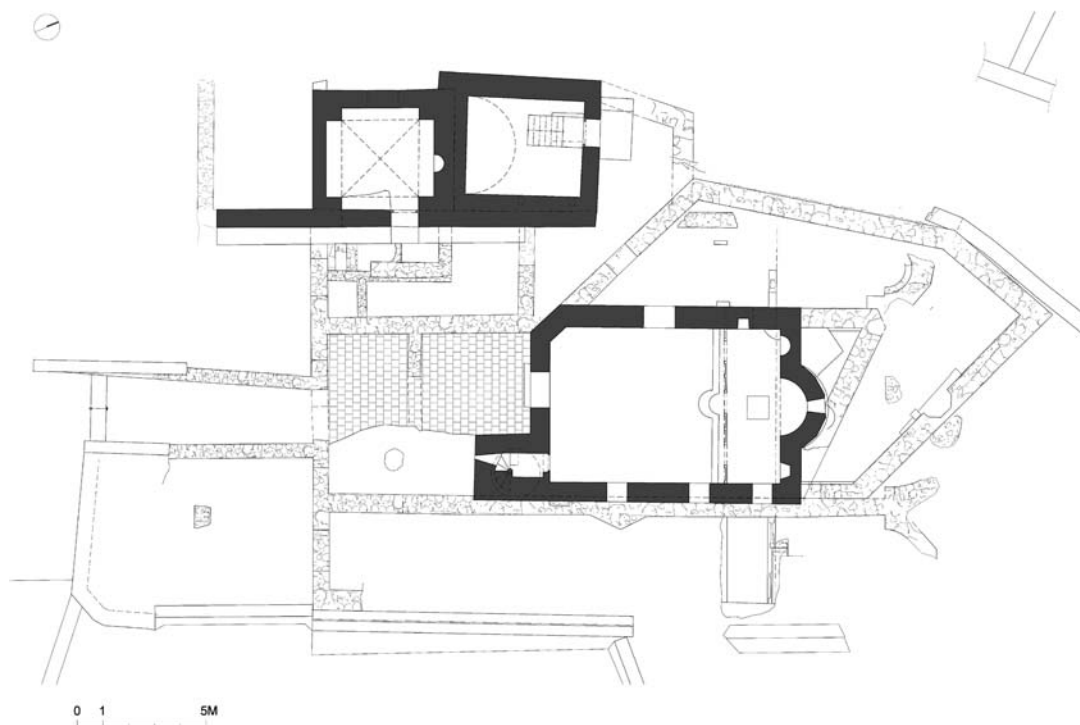
ανακαίνισης του ναού του Προφήτου Ηλίου και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ολοκληρώθηκε. Από τα κτηριακά κατάλοιπα που βρέθηκαν στην ανασκαφή άλλα καταχώθηκαν και άλλα παραμένουν ακόμη ορατά.

Σκοπός της εργασίας που ακολουθεί είναι η παρουσίαση των παρατηρήσεων, που έγιναν από τους υπογραφόμενους κατά τη διάρκεια της τεκμηρίωσης των κτηριακών καταλοίπων, που αποκαλύφθηκαν γύρω από το ναό του Προφήτου Ηλίου και μια προσπάθεια ερμηνείας τους, ώστε να καταστεί κατά το δυνατόν δυνατή η μελέτη της οικοδομικής ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των διαδοχικών κτισμάτων, που κατά καιρούς υπήρξαν στη θέση του σημερινού ναΐσκου, δεδομένου ότι η ανασκαφείς τους δεν ζει πλέον, ώστε να προβεί σε μια συστηματικότερη δημοσίευση του σημαντικού μνημειακού συνόλου. Οι παρατηρήσεις αφορούν στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των επάλληλων κτισμάτων, που υπήρξαν κατά καιρούς στη σημαντική αυτή θέση του Κάστρου της Ναυπάκτου. Οι παρατηρήσεις

έγιναν εν μέρει κατά τη διάρκεια της αποτύπωσης των κτηριακών λειψάνων, που ήταν ορατά κατά το διάστημα από τον Μάιο μέχρι και τον Ιούνιο του 2008 και εν μέρει αργότερα, σε διάφορες φάσεις, στο γραφείο με τη βοήθεια των σχεδίων της αποτύπωσης και φωτογραφιών της 22ης Εφορείας και της πολιτικού μηχανικού κ. Βιβής Λαγαρού, η οποία συνέδραμε στο συγκεκριμένο έργο την Εφορεία. Οι φωτογραφίες αφορούσαν ορισμένες κατασκευές, που καταστράφηκαν ή αλλοιώθηκαν σοβαρά κατά τις επεμβάσεις που έγιναν τους πρώτους μήνες του 2008 στο ναό του Προφήτου Ηλίου.

Β. Ο χώρος στον οποίο διενεργήθηκε η ανασκαφή του 2008 καταλαμβάνει μια σημαντική έκταση στο κέντρο και προς τα βόρεια του μεσαιού τμήματος (ή διαζώματος⁶) του επάνω οχυρού περιβόλου της Ναυπάκτου,

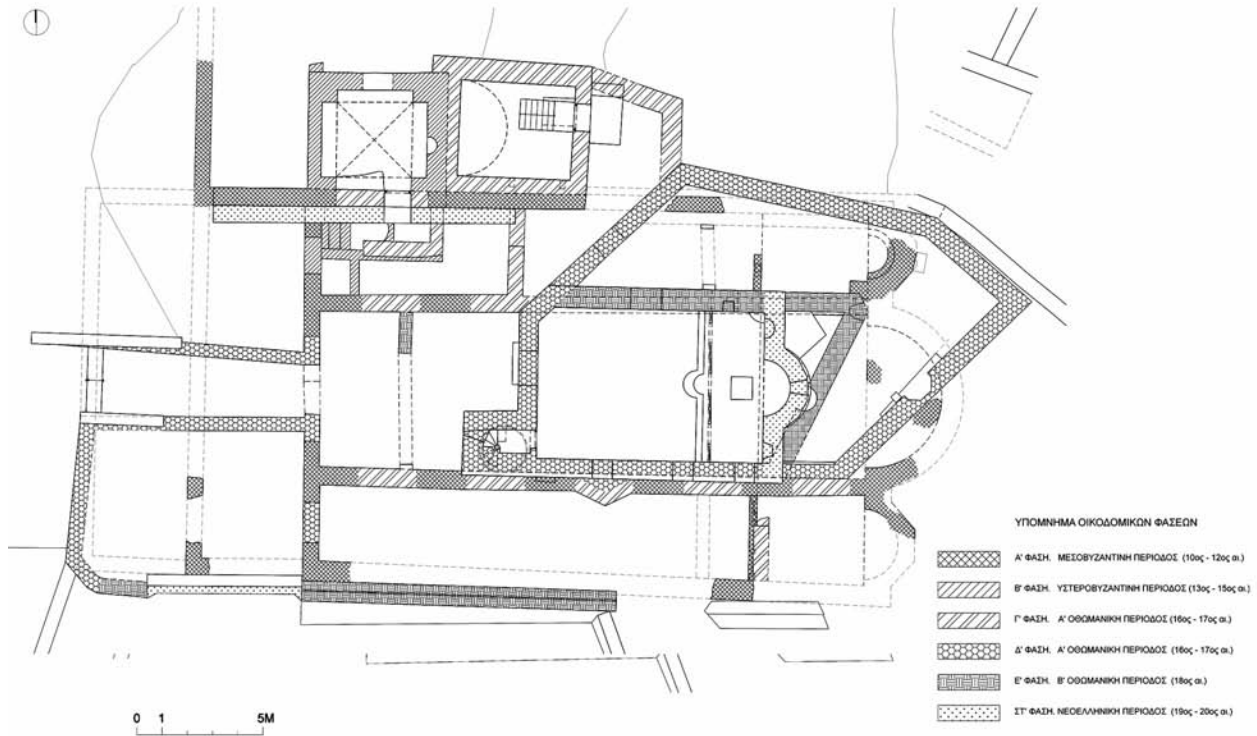
6. Με τον αδόκιμο όρο *διαζώματα* ονομάζονται στη βιβλιογραφία τα μεταξύ των διατειχισμάτων τμήματα των δύο οχυρών περιβόλων της πόλης.

Σχ. 1. Ναύπακτος. Κάστρο. Ανασκαφή Προφήτου Ηλίου. Αποτύπωση. Κάτοψη.

Σχ. 2. Ναύπακτος. Κάστρο. Ανασκαφή Προφήτου Ηλίου. Εγκάρσια τομή του χώρου και όψεις του ναού.

Σχ. 3. Ναύπακτος. Κάστρο. Ανασκαφή Προφήτη Ηλιού. Διάγραμμα οικοδομικών φάσεων.

που στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως *Περιτόριο*⁷ (εικ. 1). Πρόκειται για ένα επίμηκες, σχεδόν επίπεδο άνδρηρο με σχήμα σε κάτοψη ακανόνιστου πολυγώνου, ο διαμήκης άξονας του οποίου ακολουθεί την κατεύθυνση ΒΔΔ - ΝΑΑ. Οι μέγιστες διαστάσεις του ανδρήρου είναι 27 x 50 μ. περίπου. Η πρόσβαση σε αυτό γίνεται από τα δυτικά μέσω διαδρόμου, ο οποίος ξεκινά από τον ανηφορικό, κύριο οδικό άξονα που διασχίζει το *διάζωμα* ξεκινώντας από τη νότια πύλη του κατευθυνόμενος προς τα βόρεια, προς την πύλη του τρίτου και τελευταίου οχυρού περιβόλου, της ακρόπολης του Κάστρου, του οθωμανικού Ιτς-Καλέ, και από τα ανατολικά μέσω κτιστής κλίμακας. Μια ζώνη μέσου πλάτους 10 μ. χωρίζει το άνδρηρο από το τείχος της βορειοδυτικής πλευράς του Κάστρου, στην κατασκευή του οποίου έχουν ενσωματωθεί τα λείψανα ενός οικοδομικού συγκροτήματος δύο κτισμάτων, το οποίο οι Αθανασούλης και Ανδρούδης ονομάζουν *Βόρειο Συγκρότημα*⁸.

7. Όπως πρόσφατα απέδειξαν οι Κώστας Λάππας και Μαρία Καζανάκη-Λάππα (Λάππας - Καζανάκη-Λάππα 2014, 101-106), τα *διαζώματα* των δύο οχυρών περιβόλων της Ναυπάκτου φέρουν στη βιβλιογραφία, εξ αιτίας μιας παρανόησης των πηγών του 15ου αιώνα, ονομασίες που προέρχονται από παραφθορά των ονομάτων μικρών κάστρων της ευρύτερης περιοχής της πόλης, του Territorio di Lepanto.

8. Σχετικά βλ. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 515, πίν. 1Α.

Στο μέσον περίπου του ανδρήρου υψώνεται ο ναός του Προφήτη Ηλιού, μια μονόχωρη δρομική ξυλόστεγη εκκλησία διαστάσεων περίπου 7,40 x 10,50 μ. χωρίς την πεντάπλευρη κόγχη του ιερού και το ελικοειδές κλιμακοστάσιο με μορφή ορθογωνικού σε κάτοψη πύργου διαστάσεων 2,40 x 2,20 μ. που είναι προσκολλημένο στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου. Η βορειοδυτική γωνία του ναού παρουσιάζει έντονη απότμηση.

Στο χώρο μεταξύ του ναού και του τείχους και σε απόσταση 3 περίπου μ. βορειοδυτικά του ναού βρίσκεται ένα ημειρειπωμένο κτίσμα, γνωστό στην παλαιότερη βιβλιογραφία ως *λουτρό*, το οποίο στη συνέχεια θα ονομάζεται *Βορειοδυτικό Κτήριο*. Το κτίσμα αυτό, το οποίο είχε προ δεκαετίας αποτελέσει το αντικείμενο της εξαιρετικής μελέτης των Δημήτρη Αθανασούλη και Πασχάλη Ανδρούδη, που αναφέρθηκε παραπάνω⁹, έχει διαστάσεις περίπου 6 x 11 μ. και περιλαμβάνει δύο χώρους, έναν παλαιότερο προς δυσμάς, ο οποίος καλύπτεται με σταυροθόλιο, και έναν νεώτερο προς ανατολάς, ο οποίος καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο.

Κατά την ανασκαφή του 2008, η οποία διενεργήθηκε σε μια έκταση διαστάσεων περίπου 20 x 30 μ. γύρω

9. Για το κτίσμα αυτό βλ. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 515-534, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

από το ναό του Προφήτου Ηλιού, αποκαλύφθηκαν σημαντικά κτηριακά κατάλοιπα, τα οποία παρουσιάζονται συνοπτικά παρακάτω (σχ. 1-3).

Στα ανατολικά του ναού αποκαλύφθηκαν τα κατώτερα τμήματα του ανατολικού τοίχου και του ανατολικού άκρου του βόρειου τοίχου ενός ισλαμικού τεμένους, το οποίο θα ονομάζεται στο εξής Τέμενος Γ, το οποίο προφανώς σχετίζεται με το κτήριο του υφιστάμενου ναΐσκου, του οποίου αποτελούσε κάποτε το ανατολικό πέρας. Η βορειοανατολική γωνία του κτηρίου παρουσιάζει μικρή απότμηση. Στον ισχυρά αποκλίνοντα προς νότον ανατολικό τοίχο του κτηρίου διακρίνεται εν μέρει μια μικρή κόγχη. Στο εσωτερικό του κτηρίου βρέθηκε τμήμα δαπέδου από πήλινα πλακίδια διαστάσεων 23 x 23 εκ.

Στα βόρεια και στα ανατολικά του ναού αποκαλύφθηκαν τα κατώτερα τμήματα του ανατολικού, του βορειοανατολικού, του βόρειου και του άκρου του βορειοδυτικού τοίχου ενός άλλου ισλαμικού τεμένους, το οποίο θα ονομάζεται στο εξής Τέμενος Β, το οποίο επίσης σχετίζεται με το σημερινό ναό, καθώς ο δυτικός τοίχος του τελευταίου ταυτίζεται με τον αντίστοιχο τοίχο του αποκαλυφθέντος κτηρίου. Στο μέσον του νοτιοανατολικού τοίχου του κτηρίου είναι διαμορφωμένη στο πάχος του τοίχου μια μικρή πεντάπλευρη κόγχη μιχράμπ, εμπρός από την οποία σωζόταν μικρό τμήμα δαπέδου από πήλινα πλακίδια διαστάσεων 30 x 30 εκ.

Στα ανατολικά του ναΐσκου του Προφήτου Ηλιού, κάτω από το ανατολικό τμήμα του Τεμένους Β και αμέσως νότιά του, καθώς και στα βόρεια, στα νότια και στα δυτικά του ναού αποκαλύφθηκαν εξ ολοκλήρου ή εν μέρει τα κατώτερα μέρη των τοίχων μιας τρίκλιτης βασιλικής με αρχικό νάρθηκα και μια σειρά από μεταγενέστερα προσκτίσματα. Όπως πολύ σωστά είχαν προβλέψει οι Αθανασούλης και Ανδρούδης ένα μεγάλο μέρος –περίπου το δυτικό μισό– του βόρειου τοίχου του ναού αποτελεί ο νότιος τοίχος του κτίσματος που εδώ ονομάζεται *Βορειοδυτικό Κτήριο* και το οποίο είχαν μελετήσει το 2004¹⁰. Από το ανατολικό μισό του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα, καθώς αυτός είχε κατά μέγα μέρος καταστραφεί όταν στη θέση του, αλλά με ελαφρά διαφορετική κατεύθυνση, κτίστηκε ο βόρειος τοίχος του Τεμένους Β. Στην ανατολική πλευρά του ναού αποκαλύφθηκαν τα λείψανα των τριών κογχών του ιερού. Από αυτές η μεσαία είχε ακτίνα 2,80 μ., η βόρεια 1 και η νότια 1,40 μ. Οι δύο πλάγιες κόγχες ήταν εξωτερικά τρίπλευ-

ρες, ενώ η μεσαία, από την οποία ελάχιστα ίχνη διατηρούνται, φαίνεται ότι ήταν μάλλον ημικυκλική. Ο νότιος τοίχος του ναού, του οποίου η ανασκαφή απεκάλυψε εν μέρει το άνω τελείωμα, είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του επενδεδυμένος με ένα παλαιό και καλοχτισμένο ψηλό ανάλλημα με κεκλιμένη όψη. Το δυτικότερο τμήμα του νότιου τοίχου του ναού με τη νοτιοδυτική του γωνία αποκαλύφθηκε πρόσφατα, τον Απρίλιο του 2014, μετά από την κατάρρευση του νεώτερου αναλημματικού τοίχου που τον κάλυπτε. Ο δυτικός τοίχος του ναού, ο οποίος, σημειωτέον, προεκτεινόταν προς βορράν κατά 5 τουλάχιστον μ. πέραν της βορειοδυτικής γωνίας της βασιλικής, αποκαλύφθηκε εν μέρει. Εξ ολοκλήρου αποκαλύφθηκε ο μεταξύ του κυρίως ναού και του νάρθηκα τοίχος και οι μεταξύ των κλιτών πεσοστοιχίες με τα περισσότερα από τα αρχικά τους ανοίγματα αποφραγμένα σε μεταγενέστερη εποχή. Στο βορειοδυτικό άκρο του βόρειου κλιτού αποκαλύφθηκε ο τοίχος του οποίου την ύπαρξη αντελήφθησαν οι Αθανασούλης και Ανδρούδης, οι οποίοι τον ονόμασαν *ΤχΙΙΑ* και σωστά τον θεώρησαν σύγχρονο με τον βόρειο τοίχο της βασιλικής¹¹.

Ο τοίχος αυτός κατευθυνόταν προς νότον ορίζοντας ένα χώρο διαστάσεων 3,50 x 4,20 μ., ο οποίος επικοινωνούσε με τον νάρθηκα μέσω ανοίγματος που υπήρχε στο βόρειο άκρο του δυτικού τοίχου. Το άνοιγμα αυτό αποφράχθηκε μεταγενέστερα και ο χώρος κατατμήθηκε σε τρία άνισα μέρη μετά την οικοδόμηση δύο τοίχων. Ο πρώτος, με κατεύθυνση ανατολή-δύση, στο μέσον περιήτου του χώρου, ενώ ο δεύτερος, με κατεύθυνση βορρά-νότο, στο νοτιοδυτικό άκρο του χώρου. Στον βόρειο χώρο που δημιουργήθηκε από την οικοδόμηση των δύο παραπάνω τοίχων και συγκεκριμένα στην βορειοδυτική γωνία, υπάρχει ένας μικρών διαστάσεων υπόγειος χώρος που καλυπτόταν με ιδιότυπο, όπως φαίνεται, ημικυλινδρικό θόλο (εικ. 6). Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκαν και τα ίχνη άλλων κατασκευών, η ανασκαφή των οποίων δεν ολοκληρώθηκε, λόγω της μεγάλης πίεσης χρόνου και ως εκ τούτου παραμένουν δυσνόητα και δυσερμήνευτα.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν επίσης δύο νεώτεροι τοίχοι με κατεύθυνση βορρά-νότου, ένας στο βόρειο κλίτος, στην ευθεία περιήτου του δυτικού τοίχου του ναΐσκου, και ένας στο μεσαίο κλίτος, σε απόσταση 3 περίπου μ. από το δυτικό του άκρο. Τόσο στο βόρειο όσο και στο νότιο κλίτος βρέθηκε κατά χώραν ο μαρμάρινος στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυ-

10. Για το κτίσμα αυτό βλ. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 517-518, πίν. 2Α, 3Α.

11. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 517, πίν. 2Α, 3Α.

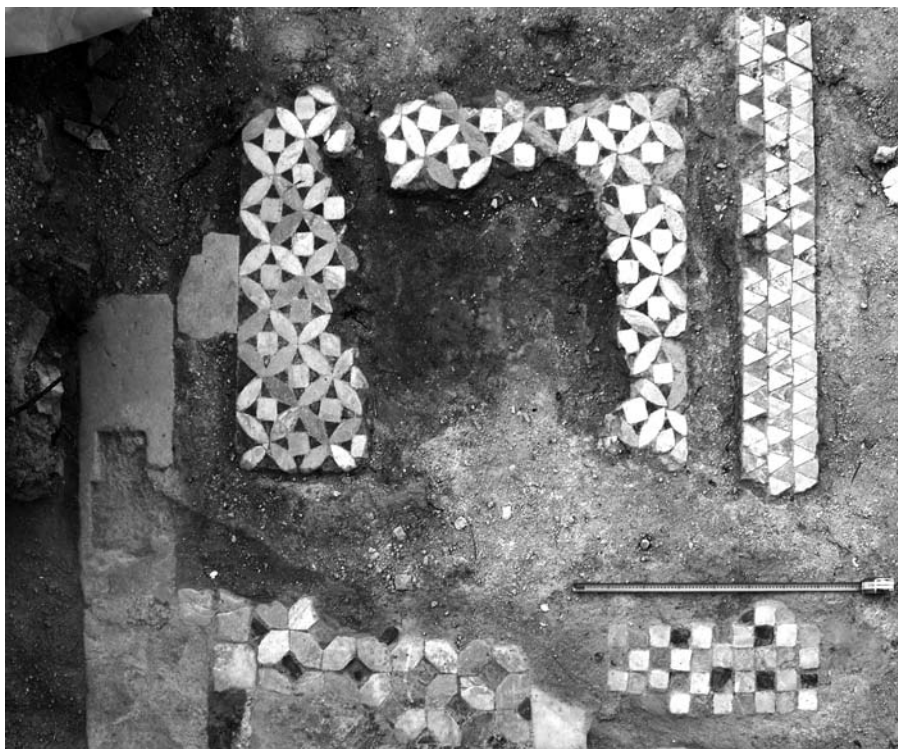

Εικ. 6. Ναύπακτος. Κάστρο. Ανασκαφή Προφήτου Ηλιού. Άποψη δυτικού άκρου του βόρειου κλίτους της βασιλικής (Μ. Παπαβαρνάβας, Ιούλιος 2008).

τερίου σε απόσταση 4.25 μ. από τον ανατολικό τοίχο. Στο βόρειο κλίτος του ναού αποκαλύφθηκαν τμήματα πολυτελούς μαρμαροθετημένου δαπέδου (εικ. 7), ενώ στο δυτικό τμήμα του μεσαίου κλίτους βρέθηκε σε καλή κατάσταση δάπεδο από πήλινα πλακίδια διαστάσεων 29 x 29 εκ. Αμέσως δυτικά του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού αποκαλύφθηκε, σχεδόν αξονικά διατεταγμένος ως προς τη βασιλική, διάδρομος πλάτους από 2,10 ως 2,60 μ. και μήκους 8 περίπου μ., στρωμένος με μαρμαρόπλακες, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται αποτμήματα πλακών ενός μαρμάρινου πολυτελούς δαπέδου αλλά και γλυπτά, μεταξύ των οποίων ένα μικρού πλάτους θωράκιο τέμπλου (εικ. 8). Ο διάδρομος αυτός, που οδηγεί από τον κύριο οδικό άξονα του μεσαίου περιβόλου του Κάστρου σε μια μεταγενέστερη θύρα που ανοίγεται στον άξονα του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, διασχίζει, πατώντας επάνω στα λείψανά του, το νάρθηκα της βασιλικής και ένα χώρο πλάτους 3,70 μ., που εκτείνεται μεταξύ του δυτικού τοίχου του νάρθηκα

και του δρόμου. Ο χώρος αυτός ορίζεται από τα δυτικά και από τα νότια από αναλημματικό τοίχο με περισσότερες της μιας οικοδομικές φάσεις, ο οποίος παρουσιάζει σήμερα μεγάλες ρηγματώσεις και ισχυρές αποκλίσεις από την κατακόρυφο. Στην στέψη του τοίχου αυτού, στο μέσον περίπου της δυτικής του πλευράς, υπάρχει μεγάλη υδρορροή διαμορφωμένη από λαξευμένο τμήμα αρχαίου μαρμάρινου κίονα σε δεύτερη χρήση. Η υδρορροή καλύπτεται ως επί τω πλείστον από ημίεργους λίθους διαφόρων μεγεθών, μεταξύ των οποίων διακρίνεται και τμήμα κιονίσκου από σκουρόχρωμο λίθο.

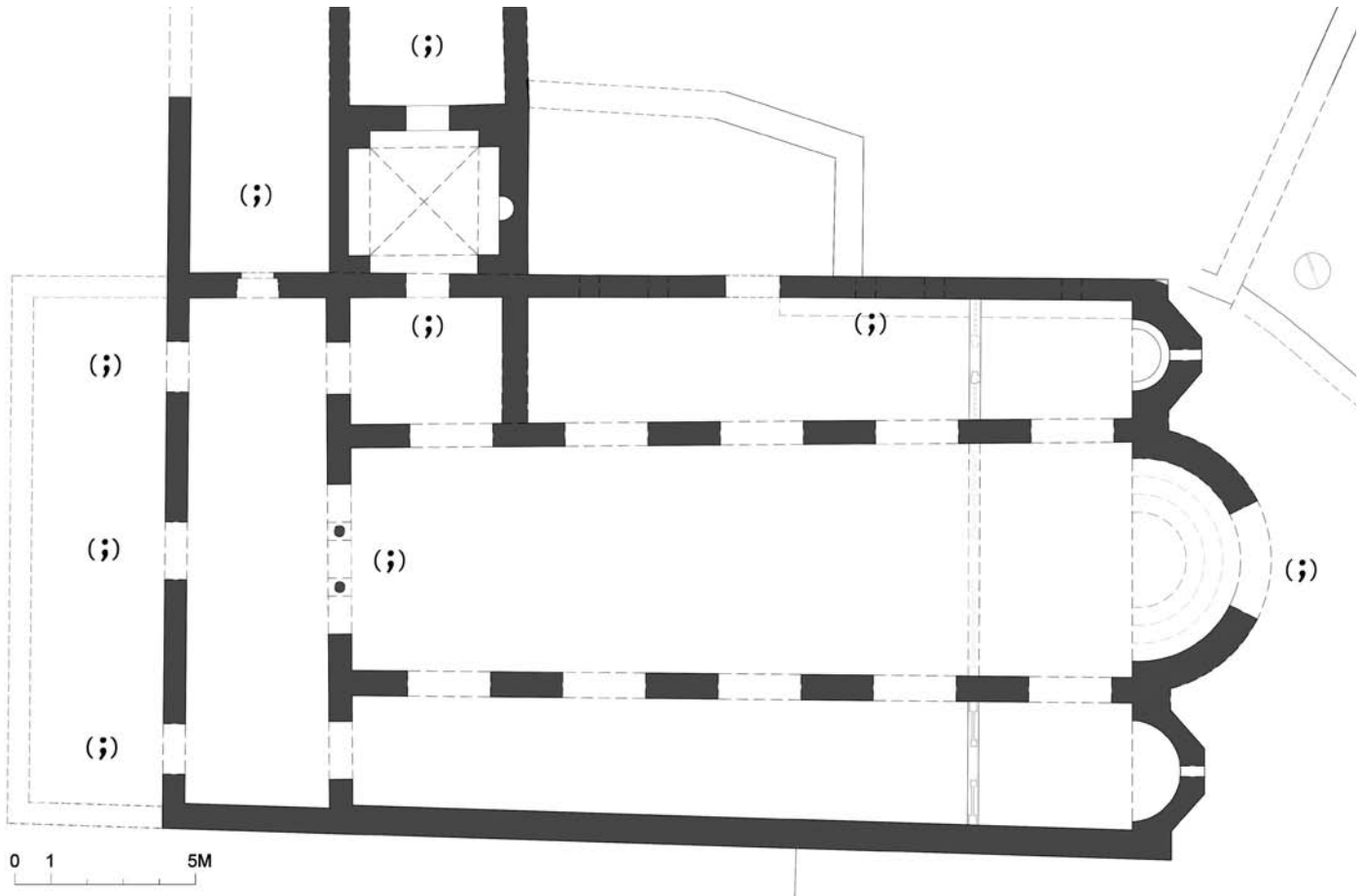
Τέλος, στα ανατολικά του ναού και σε επαφή με τις πλάγιες κόγχες του ιερού και πάνω από το κατεστραμμένο τμήμα της μεσαίας, αποκαλύφθηκε δάπεδο από κουρασάνι, το οποίο φαίνεται ότι κάλυπτε εν μέρει τουλάχιστον την επιφάνεια του μεγάλου ανδρήρου που εκτείνεται στα ανατολικά της βασιλικής. Η κάλυψη της επιφάνειας με υδραυλικό κονίαμα εξυπηρετούσε πιθανότατα τη συλλογή των ομβρίων στη δεξαμενή που ήταν διαμορφωμένη ΒΑ του ανδρήρου.

Εικ. 7. Ναύπακτος, Κάστρο. Ανασκαφή Προφήτου Ηλίου. Λεπτομέρεια του δαπέδου του βορείου κλίτους της βασιλικής (Μ. Παπαβαρνάβας, Μάιος 2008).

Εικ. 8. Ναύπακτος, Κάστρο. Ανασκαφή Προφήτου Ηλίου. Διάδρομος στρωμένος με μαρμαρόπλακες (Μ. Παπαβαρνάβας, Οκτώβριος 2013).

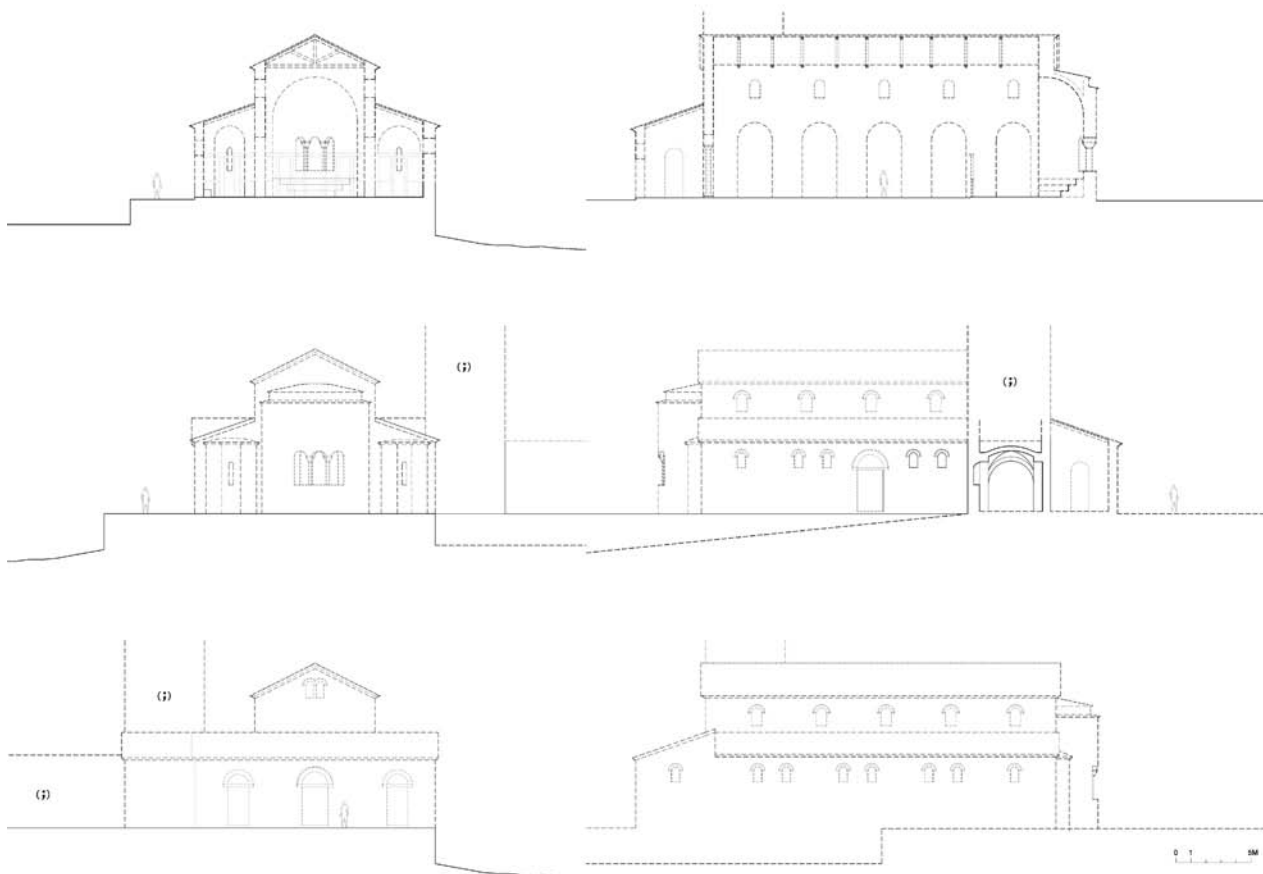
Σχ. 4. Ναύπακτος. Κάστρο. Ανασκαφή Προφήτου Ηλίου. Τρίκλιτη βασιλική. Αναπαράσταση. Κάτοψη.

Γ. Από την εξέταση των κτηριακών καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του 2008, σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα στα οποία είχε καταλήξει η μελέτη των Αθανασούλη και Ανδρούδη, αλλά και την παλαιότερη βιβλιογραφία προκύπτουν τα εξής:

Στο χώρο της ανασκαφής γύρω από το σημερινό ναό του Προφήτου Ηλίου, υπήρχε στη βυζαντινή εποχή μια προφανώς ξυλόστεγη, όπως προκύπτει από τις διαστάσεις της και τα πάχη των τοίχων της¹², τρίκλιτη βασιλική (σχ. 4-6). Στην αρχική της μορφή η βασιλική είχε συνολικές διαστάσεις 28 x 15,50 ως 16 μ. χωρίς τις τρεις κόγχες του ιερού, από τις οποίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι δύο πλάγιες κόγχες ήταν εξωτερικά τρίπλευρες, ενώ η μεσαία μάλλον ημικυκλική. Το δυτικό τμήμα του ναού κατελάμβανε νάρθηκας με καθαρό πλάτος 4 περίπου μ. Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα προεκτεινόταν προς βορράν, προς το *Βόρειο Συγκρότημα*, με το οποίο πιθανότατα συνδεόταν.

Τα κλίτη της βασιλικής διαχωρίζονταν με τοξοστοιχίες, τα τόξα των οποίων φέρονταν, όπως φαίνεται, από επιμήκεις κτιστούς πεσσούς. Η ακριβής αναπαράσταση των πεσσοστοιχιών παρουσιάζει προβλήματα, καθώς τα διατηρούμενα λείψανά τους δεν είναι παντού σαφή και αρκετά από τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής καλύφθηκαν ή καταστράφηκαν κατά την (αδικαιολόγητη) σχεδόν πλήρη ανακατασκευή των εξωτερικών παρειών των πλαγίων τοίχων του ναΐσκου, που είναι κτισμένοι ο μεν βόρειος ακριβώς επάνω στα κατάλοιπα της βόρειας πεσσοστοιχίας, ο δε νότιος αμέσως βόρεια των υπολειμμάτων της νότιας, και τη μερική ανακατασκευή του πεζουλιού, που βρίσκεται κατά μήκος της νότιας πλευράς του νεώτερου ναού, χωρίς να τεκμηριωθούν και να ερμηνευθούν. Έτσι η όποια μελλοντική έρευνα στερήθηκε τη δυνατότητα επανεξέτασης στοιχείων, τα οποία ενδεχομένως θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ασφαλέστερα συμπεράσματα για τη μελέτη και την ερμηνεία του μνημείου. Στα σχέδια της αναπαράστασης της βασιλικής, τα οποία συνοδεύουν την πα-

12. Σχετικά βλ. και Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 521.

Σχ. 5. Ναύπακτος. Κάστρο. Τρίκλιτη βασιλική. Αναπαράσταση. Τομές και όψεις.

ρούσα μελέτη, οι δύο πεσοστοιχίες έχουν αναπαρασταθεί όμοιες, παρά τις κάποιες ενδείξεις που οδηγούσαν στο αντίθετο συμπέρασμα. Έτσι δεν μπορεί να αποκλεισθεί εντελώς η πιθανότητα οι δύο πεσοστοιχίες να μην ήταν εντελώς όμοιες, αλλά ο ναός να παρουσίαζε στο σημείο αυτό μιαν ασυμμετρία, ανάλογη με εκείνη που παρουσιάζει η βασιλική των Σερβίων¹³.

Για την αναπαράσταση των τομών και των όψεων του ναού τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία είναι αυτά που δίνει το, όπως φαίνεται, σωζόμενο σε όλο του το ύψος δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου του. Με βάση τα στοιχεία αυτά και συγκρίσεις με άλλες βυζαντινές βασιλικές, με τις οποίες η βασιλική της Ναυπάκτου παρουσιάζει ομοιότητες, όπως λ.χ. οι βασιλικές της Μάστρου¹⁴, της Καλα-

μπάκας¹⁵, του Δομενίκου¹⁶, των Σερβίων¹⁷ κ.ά., μπορούν να αναπαρασταθούν κατά προσέγγιση η κατά πλάτος και η κατά μήκος τομή του κτηρίου και, με αρκετές κατά τόπους υποθέσεις, οι όψεις του.

Μια περιοχή του ναού, η αναπαράσταση της οποίας φαίνεται ότι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αλλά και σοβαρές δυσκολίες είναι το βορειοδυτικό άκρο του βορείου κλίτους που, όπως ήδη αναφέρθηκε υπήρχε εκεί αλλά δυστυχώς, δεν διερευνήθηκε επαρκώς μετά την αποκάλυψη και πριν την εκ νέου κατάχωσή του, ώστε να καταστεί δυνατή η αναπαράσταση και η ερμηνεία του. Αυτό που μπορεί κανείς να παρατηρήσει προς το παρόν είναι ότι η ύπαρξη του χώρου, που ορίζει ο σχήματος σε κάτοψη Γ τοίχος ΤχΙΙΑ των Αθανασούλη και Ανδρού-

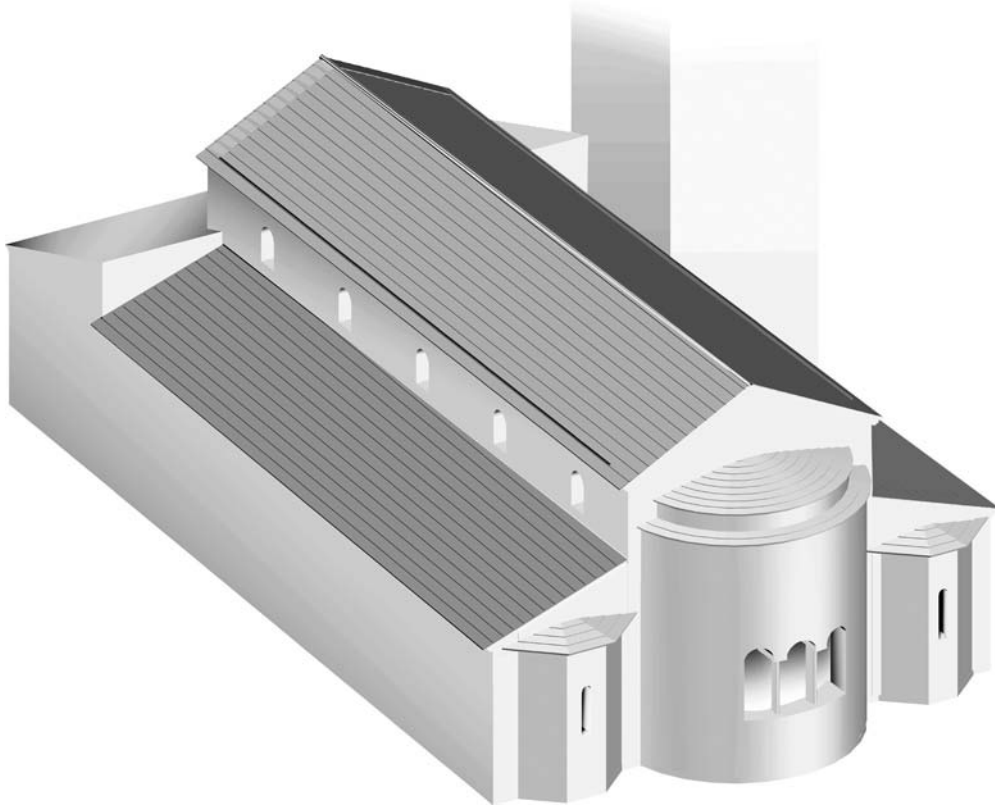
15. Για το μνημείο βλ. Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis 2011, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

16. Για το μνημείο βλ. κυρίως Βογιατζής - Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014. Βλ. επίσης Βέμη - Πετρονώτης 1994 και Πασαλή 1994.

17. Για το μνημείο βλ. Συγγόπουλος 1957, 27-75. Καραγιάννη 2006, 265-268, όπου και η νεώτερη βιβλιογραφία, και Σιρζιέ 2010, 310-311 και 396-397.

13. Σιρζιέ 2010, 310-311 και 396-397.

14. Για το μνημείο βλ. Βοκοτόπουλος 1975, 11-20, 179-181. Κατσαρός 1981, 443-449.

Σχ. 6. Ναύπακτος. Κάστρο. Τρίκλιτη βασιλική. Αναπαράσταση. Αξονομετρική απεικόνιση.

δη καθιστά απίθανη την διαμόρφωση στο βόρειο τοίχο του ναού ενός μεγάλου ανοίγματος πλάτους περίπου 3 μ., το οποίο οι παραπάνω μελετητές υπέθεταν ότι θα εξασφάλιζε την επικοινωνία με το προσκολλημένο στη βασιλική πρόσκτισμα¹⁸.

Με βάση τα σημερινά δεδομένα λογικότερο είναι να υποθέσει κανείς ότι στο βόρειο τοίχο του ναού αντί για ένα μεγάλο άνοιγμα πρέπει να υπήρχε μια θύρα μεταξύ των τοίχων *Tχ IA1* και *Tχ IA2*, μέσω της οποίας ο ναός επικοινωνούσε με το βόρειο πρόσκτισμά του.

Η προσπέλαση στο ναό γινόταν από άγνωστο αριθμό θυρών που ανοίγονταν στο δυτικό του τοίχο και από μια θύρα διαμορφωμένη στο βόρειο τοίχο του, την ύπαρξη της οποίας είχαν σωστά παρατηρήσει οι Αθανασούλης και Ανδρούδης¹⁹. Ο κυρίως ναός επικοινωνούσε με τον νάρθηκα μέσω τριών ανοιγμάτων: ενός τριβήλου που αντιστοιχούσε στο μεσαίο κλίτος και δύο θυρών που αντιστοιχούσαν στα πλάγια κλίτη. Για το φωτισμό του

ναού το μόνο που είναι γνωστό με σχετική ασφάλεια είναι η μορφή, ο αριθμός και η διάταξη των μονολόβων παραθύρων του βόρειου τοίχου. Με βάση τα στοιχεία αυτά και τις γνωστές από άλλα μνημεία διατάξεις μπορεί να γίνει μια προσπάθεια συνολικής αναπαράστασης του τρόπου φωτισμού του ναού.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της βασιλικής, στο χώρο μεταξύ του δυτικού τοίχου του νάρθηκα και του δρόμου, και που περιγράφηκε παραπάνω, ήταν διαμορφωμένο ένα άνδηρο, επάνω στο οποίο δεν αποκλείεται να υπήρχε ένας εξωνάρθηξ με μορφής ανοικτής στοάς, με πλάτος 3,70 μ. και μήκος ίσο με του ναού ή και μεγαλύτερο από αυτόν προς βορράν. Όπως φαίνεται από τον οικοδομικό αρμό, που υπάρχει μεταξύ του δυτικού άκρου του νότιου τοίχου της βασιλικής και της προς δυμάς συνέχειάς του, το άνδηρο αυτό ήταν κατασκευαστικά ανεξάρτητο και πιθανώς μεταγενέστερο του ναού.

Όσον αφορά τα ζητήματα κατασκευής και μορφολογίας της βασιλικής, από την εξέταση των λειψάνων της προκύπτει ότι οι πάχους περίπου 0,65 μ. (ή 2 βυζαντινών ποδών) τοίχοι της ήταν κτισμένοι με αργούς, πλακοει-

18. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 517, πίν. 2Α, 3Α.

19. Σχετικά βλ. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 517, πίν. 4Α.

δείς γενικά ασβεστόλιθους, μετρίου μάλλον μεγέθους και διαφόρων διαστάσεων πλίνθους, τοποθετημένες στους οριζόντιους αρμούς σε ακανόνιστες σειρές με συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα²⁰. Στις γωνίες των τοίχων, χαμηλά τουλάχιστον, είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλων διαστάσεων ορθογωνισμένοι λιθόπλινθοι, πιθανότατα *spolia*. Η δομή των τοίχων του ναού ήταν ενισχυμένη με κρυφές ξυλοδεσιές που αποτελούνταν από δύο διαμήκη στοιχεία τοποθετημένα σε μικρή απόσταση μέσα από τα πρόσωπα των τοίχων²¹. Τα ανοίγματα των παραθύρων και, όπως φαίνεται από τα διατηρούμενα λείψανά τους, και των θυρών του ναού ήταν του τύπου των απλών ανοιγμάτων με παρειές κάθετες στα πρόσωπα του τοίχου. Τα παράθυρα πρέπει να είχαν σταθερά διαφράγματα και οι θύρες ένθετα περιθυρώματα / πλαίσια²². Οι σταθμοί τους ήταν από απλή τοιχοποιία και τα τοξωτά ανώφλια τους είχαν τη μορφή απλών πλίνθινων τόξων, τα οποία εξωτερικά περιβάλλονταν από απλή πλίνθινη ταινία²³.

Η βασιλική είχε πολυτελές δάπεδο κατασκευασμένο από πλάκες μαρμάρου, μεταξύ των οποίων υπήρχαν ταινίες και πίνακες από μαρμαροθέτημα κατασκευασμένο από κρούστες διαφόρων σχημάτων²⁴. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, αρκετά τμήματα του δαπέδου αυτού σώζονται κατά χώραν, κυρίως στο βόρειο κλίτος του ναού. Σε κάποια σημεία όμως του ναού υπήρχαν, όπως φαίνεται, ομφάλια με πλούσιο διάκοσμο, κατασκευασμένα με την τεχνική της ένθεσης μαρμαροθετημάτων σε αύλακες λαξευμένες σε ενιαίες μαρμαρόπλακες²⁵. Σε αυτές ακριβώς τις πλάκες ανήκουν τα αποτμήματα που, όπως αναφέρθηκε, είναι στρωμένα μαζί με άλλες μαρμαρόπλακες, αλλά και γλυπτά στο μεταγενέστερο διάδρομο που αποκαλύφθηκε στα δυτικά του ναού.

Εξαιρετικά σημαντικός φαίνεται ότι ήταν ο μαρμάρινος εξοπλισμός του ναού. Αν και από αυτόν κατά χώραν διατηρείται μόνο ο στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυτερίου, αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη, πολλά από τα οποία φέρουν γλυπτό διάκοσμο, που έχουν κατά καιρούς εντοπισθεί στην ευρύτερη περιοχή του ναού

και έχουν από διάφορους μελετητές συνδεθεί με κάποιο σημαντικό μεσοβυζαντινό ναό του Κάστρου, μπορούν εύλογα να θεωρηθούν ως προερχόμενα από τα διάφορα στοιχεία του. Πρόκειται για τεμάχια κοσμητών, για αρκετά μέλη ενός ή περισσότερων φραγμάτων πρεσβυτερίου, αποτμήματα πλαισίων θυρών, ένα τεμάχιο επιστυλίου το οποίο, σύμφωνα με την επιγραφή που φέρει, προέρχεται από τάφο, και άλλα μέλη προς το παρόν αταύτιστα²⁶.

Δ. Όσον αφορά τη χρονολόγηση της βασιλικής του Κάστρου της Ναυπάκτου, αυτή, δεδομένης της αποσπασματικής κατάστασης στην οποία διατηρείται το μνημείο, δεν είναι εύκολη. Αναμφίβολα μεγάλη βοήθεια στην προσπάθεια χρονολόγησης της αρχικής οικοδόμησης του ναού θα προσφέρει, όταν αυτή γίνει, η μελέτη του αρχικού δαπέδου του και, ενδεχομένως, και όσων τυχόν τμημάτων του μαρμάρινου εξοπλισμού του μπορέσουν με ασφάλεια να αποδοθούν στην πρώτη του οικοδομική φάση. Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρηθεί μια πρώτη προσέγγιση του ζητήματος με βάση τα περιορισμένα διαθέσιμα στοιχεία. Τα τυπολογικά, αλλά και τα κατασκευαστικά και μορφολογικά της χαρακτηριστικά, τα οποία συνδέουν τη βασιλική της Ναυπάκτου με εκείνες της Μάστρου²⁷, του Αγίου Γεωργίου Ευνοχωρίου²⁸, εν μέρει των Σερβίων²⁹ και άλλες, οδηγούν σε μια χρονολόγηση στην πρώιμη μεσοβυζαντινή εποχή³⁰. Στην ίδια εποχή φαίνεται να οδηγεί μια πρώτη εξέταση του κατά χώραν διατηρούμενου στο βόρειο κλίτος δαπέδου του μνημείου, το οποίο παρουσιάζει στοιχεία πρωιμότητας³¹.

26. Για τα γλυπτά που προέρχονται από το Κάστρο βλ. Βοκοτόπουλος 1973. Κωνσταντίος 1981, 604-605. Κωνσταντίος 1982, 278. Παπαδοπούλου 1993. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 521-522. Vanderheyde 2005, 64-70 καθώς και Ανδρούδης 2014.

27. Σχετικά με την άποψη ότι ο σημερινός ναός έχει οικοδομηθεί στα πρώιμα μεσοβυζαντινά χρόνια, επάνω στα λείψανα παλαιότερου βλ. Κατσαρός 1981, 443-449.

28. Για το μνημείο βλ. Κατσαρός 1981, 437-443, όπου υποστηρίζεται η άποψη ότι ο ναός ανοικοδομήθηκε στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής κατά την πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο.

29. Το μνημείο θεωρείται κτίσμα των περί το έτος 1000 χρόνων (Ξυγόπουλος 1957, 46-50. Καραγιάννη 2006, 267 και Çurçici 2010, 310), με βάση όμως τα τυπολογικά και τα κατασκευαστικά του στοιχεία δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί και μια κάπως πρωιμότερη χρονολόγηση.

30. Για τις βασιλικές της πρώιμης μεσοβυζαντινής εποχής (9ου-10ου αιώνα) καθώς και για εκείνες των αμέσως επόμενων αιώνων (11ου-12ου αιώνα) βλ. Çurçici 2010, 308-315 και 395-398 αντίστοιχα, όπου και η κυριότερη προγενέστερη βιβλιογραφία.

31. Κάποιες γενικές παρατηρήσεις σε σχέση με το χαρακτήρα των προ του 11ου αιώνα βυζαντινών δαπέδων με αφορμή το δάπεδο του ιερού του ναού της Αγίας Σοφίας στη Νίκαια, που έχει χρονολογηθεί στη φάση επισκευών του ναού που έγιναν μετά το σεισμό του 1065, βλ. στο Pinatsi 2006, σημ. 57. Η πρώτη προσπάθεια χρονολόγησης των υπολειμμάτων των δαπέδων της βασιλικής της Ναυπάκτου που γίνεται εδώ βασίζεται εν πολλοίς σε απόψεις της συναδέλφου Χριστίνας Πινάτση, η οποία εκπονεί διδακτορική διατριβή για τα βυζαντινά δάπεδα.

20. Για την κατασκευή των τοίχων του ναού βλ. και Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 518.

21. Βλ. σχετικά και Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 517, πίν. 2Α, 7.

22. Για τα ανοίγματα των θυρών και παραθύρων στη βυζαντινή αρχιτεκτονική βλ. Mamaloukos 2012, 5-17 και 26-28.

23. Για τα παράθυρα του ναού βλ. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 518, πίν. 8.

24. Για την τεχνική βλ. πρόχειρα Καμπούρη 1971, 143. Μπούρας - Μπούρα 2002, 445-446.

25. Για την τεχνική βλ. πρόχειρα Καμπούρη 1971, 142-143. Μπούρας - Μπούρα 2002, 445-446.

Το γεγονός ότι η βασιλική του Κάστρου της Ναυπάκτου είχε, πέρα από την αρχική, και άλλες οικοδομικές φάσεις, όσο ακόμη λειτουργούσε ως χριστιανικός ναός, έχει ήδη παρατηρηθεί από τους Αθανασούλη και Ανδρούδη, οι οποίοι σωστά σημειώνουν ότι στη βόρεια πλευρά του μεσοβυζαντινού, αγνώστων διαστάσεων κτίσματος, που εκτεινόταν στο πλάτωμα που βρίσκεται σήμερα ο Προφήτης Ηλίας είχε κτισθεί ως *πρόσκτισμα* το *βυζαντινό κτήριο*, που μελέτησαν και που με βάση ορισμένα μορφολογικά και κατασκευαστικά του στοιχεία χρονολόγησαν στην υστεροβυζαντινή εποχή³². Η αρχική χρήση του βορείου προσκτίσματος δεν είναι με ασφάλεια γνωστή. Η υπόθεση των Αθανασούλη και Ανδρούδη ότι αυτό ήταν ένα είδος προπύλου, το οποίο συνέδεε το ναό με το παρακείμενο βόρειο συγκρότημα³³ είναι πολύ πιθανή, έστω και αν, σύμφωνα με όσα υποστηρίχθηκαν παραπάνω, το κτίσμα ήταν έκκεντρα διατεταγμένο σε σχέση με τη θύρα στην οποία αυτό οδηγούσε. Η μορφή της κάτοψης του προσκτίσματος, σε συνδυασμό με την ισχυρή του κατασκευή, επιτρέπουν να διατυπωθεί με επιφύλαξη η υπόθεση ότι αυτό δεν αποκλείεται να αποτελεί την κατώτερη στάθμη ενός πύργου κωδωνοστασίου. Μεταγενέστερη προσθήκη στον αρχικό ναό φαίνεται ότι είναι και το προς δυσμάς του νάρθηκα άνδρηρο, επάνω στο οποίο, όπως έχει ήδη σημειωθεί, υπήρχε ενδεχομένως ένας εξωνάρθηξ με μορφή στοάς. Το γεγονός ότι στο ναό έγιναν πολλές ανακαινιστικές και εξωραϊστικές επεμβάσεις σαφώς φαίνεται και από μια, έστω και πρόχειρη, εξέταση του μαρμάρινου εξοπλισμού του. Τα λείψανα του μαρμάρινου αυτού εξοπλισμού της βασιλικής, που έχουν ως τώρα εντοπισθεί ανήκουν σε στοιχεία ή σύνολα στοιχείων, τα οποία προφανώς χρονολογούνται σε διάφορες περιόδους. Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για:

α. Το φράγμα του πρεσβυτερίου, του οποίου ο στυλοβάτης διατηρείται κατά χώραν. β. Ένα φράγμα πρεσβυτερίου του 11ου, όπως φαίνεται, αιώνα, στο οποίο ανήκε ένα μικρού πλάτους θωράκιο, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί στην πλακόστρωση του μεταγενέστερου διαδρόμου στα δυτικά του ναού³⁴. Σε αυτό το φράγμα ανήκε πιθανότατα και ο άγνωστης αρχικής χρήσης λοξότμητος κοσμήτης, του οποίου είναι γνωστά τρία τεμάχια (αυτό που από παλιά είχε δημοσιεύσει ο Βοκοτόπουλος³⁵, αυτό που είναι εντοιχισμένο στο προσαρτημένο στο ναό του Προ-

φήτου Ηλίου κλιμακοστάσιο³⁶ και εκείνο της οθωμανικής κρήνης που βρίσκεται κοντά στο Βεζίρ-Τζαμί³⁷). γ. Ένα τάφο πιθανότατα του τύπου *με κιβώριο*³⁸ του 12ου αιώνα, από τον οποίο πρέπει να προέρχεται το επιστύλιο με την επιγραφή του *θυηπόλου* Λέοντος³⁹. δ. Ένα ακόμη φράγμα πρεσβυτερίου, του 12ου μάλλον αιώνα, από το οποίο διατηρούνται τρία τουλάχιστον τεμάχια⁴⁰. ε. Ένα θύρωμα του 13ου αιώνα, του οποίου διατηρείται ένα απότμημα⁴¹. Στην ίδια πιθανότατα εποχή πρέπει να χρονολογηθεί με βάση τα τεχνοτροπικά του στοιχεία και το ομφάλιο ή τα ομφάλια, των οποίων αποτμήματα έχουν χρησιμοποιηθεί μαζί με άλλες μαρμαρόπλακες για την κατασκευή του μεταγενέστερου διαδρόμου στα δυτικά του ναού.

Όσα αναφέρθηκαν παραπάνω θεωρούμε ότι αποδεικνύουν ότι ο ναός, του οποίου τα λείψανα αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του 2008 στο Κάστρο της Ναυπάκτου είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό μνημείο. Πρόκειται για μια μεγάλη, για τα μεσοβυζαντινά δεδομένα βασιλική, οι διαστάσεις της οποίας (16 x 28 περίπου μ.) είναι συγκρίσιμες με τις διαστάσεις πολλών σχετικά μεγάλων μεσοβυζαντινών βασιλικών, όπως λ.χ. εκείνες της Μάστρου (14 x 21 μ.), του Αγίου Γεωργίου Ευηνοχωρίου (13,50 x 23 μ.), των Σερβίων (13 x 22,50 μ. περίπου) κ.ά.

Παρά το μεγάλο μέγεθός του, το κτίσμα με τις βαριές και χαμηλές σχετικά αναλογίες του, το χωρισμό των κλιτών με ογκώδεις πεσσούς, την εν γένει απλή κατασκευή και τη μορφολογία του (τοιχοί από αργολιθοδομή χωρίς διάκοσμο και απλής μορφής ανοίγματα) χαρακτηρίζονταν από σχετική απλότητα και φτώχεια. Αναμφίβολα τα χαρακτηριστικά αυτά του μνημείου σχετίζονται με την πρώιμη χρονολόγησή του. Από την άλλη πλευρά, στη

36. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 522, σημ. 41. Vanderheyde 2005, 68, fig. 86 (96).

37. Παπαδοπούλου 1993, 186, πίν. 10. Ανδρούδης 2014, 38, αρ. 12, εικ. 16.

38. Για τάφους αυτού του τύπου βλ. Ševčenko 2010, 615, όπου η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

39. Βοκοτόπουλος 1973, 398-399, πίν. 352γ (2). Παπαδοπούλου 1993, 183-184, πίν. 4 (4). Vanderheyde 2005, 66, fig. 82a-b (92). Ανδρούδης 2014, 32, αρ. 1, εικ. 1.

40. Πρόκειται για ένα τεμάχιο επιστυλίου [Βοκοτόπουλος 1973, 398, πίν. 351α (1). Παπαδοπούλου 1993, 185, πίν. 7. Vanderheyde, 67-68, fig. 85 (95). Ανδρούδης 2014, 35, αρ. 3, εικ. 6], ένα απότμημα τετραμερούς κιονίσκου με κόμβο [Παπαδοπούλου 1993, 180-181, πίν. 1 (1). Vanderheyde 2005, 65, fig. 80a-b (90). Ανδρούδης 2014, 39, αρ. 13] και ένα κιονόκρανο [Παπαδοπούλου 1993, 182-183, πίν. 3 (3). Vanderheyde 2005, 65, fig. 79a-b (89). Ανδρούδης 2014, 37, αρ. 8, εικ. 12α-β].

41. Παπαδοπούλου 1993, 184-185, πίν. 5-6 (5) (όπου το μέλος λανθασμένα θεωρήθηκε ως τμήμα επιστυλίου τέμπλου). Vanderheyde 2005, 67, fig. 83a-c (93). Ανδρούδης 2014, 33-35, αρ. 2, εικ. 3-5.

32. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 519.

33. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 522.

34. Η χρονολόγηση του γλυπτού έγινε από τον Γιώργο Πάλλη.

35. Βοκοτόπουλος 1973, 399 πίν. 352α (3). Παπαδοπούλου 1993, 186-187, πίν. 11 (7). Vanderheyde 2005, 65, fig. 78a-b (89).

διακόσμηση του εσωτερικού χώρου και στο λειτουργικό εξοπλισμό του ναού είναι εμφανείς οι υψηλές προθέσεις των κτιτόρων και των κατά καιρούς ανακαινιστών του. Είναι προφανές ότι το μεγάλο, αλλά σχετικά φτωχό αρχικό κτίσμα, συν τω χρόνω συνεχώς πλουτιζόταν ώστε στο τέλος να μπορεί να χαρακτηριστεί πολυτελές.

Όσον αφορά την ταύτιση του ναού, τόσο η καίρια θέση του στο κέντρο του Κάστρου της Ναυπάκτου και ο συσχετισμός του με το αναμφισβήτητο χρονολογούμενο στη βυζαντινή εποχή *Βόρειο Συγκρότημα*, όσο και το μέγεθος και η πολυτέλεια του κτηρίου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η σπουδαία αυτή εκκλησία ήταν ο αφιερωμένος στην Πανύμνητο Θεοτόκο την Ναυπακτιώτισσα, επισκοπικός ναός, η Καθολική δηλαδή εκκλησία της Ναυπάκτου και το *Βόρειο Συγκρότημα* το επισκοπικό μέγαρο, όπως εύστοχα είχαν υποθέσει προ ετών οι Αθανασούλης και Ανδρούδης⁴².

Το ζήτημα του εντοπισμού και της ταύτισης του επισκοπικού ναού της Ναυπάκτου έχει επί σειρά ετών απασχολήσει τους μελετητές της σημαντικής αυτής μεσαιωνικής πόλης. Έχουν έτσι κατά καιρούς διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις, από τις οποίες, όμως, πολλές δεν έχουν σοβαρή ή και καμία βάση⁴³. Οι σοβαρότερες από τις απόψεις για τη θέση του επισκοπικού ναού είναι: α. Η άποψη που υποστήριξε ο Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας⁴⁴, ότι ο ναός βρισκόταν στην παραθαλάσσια περιοχή Γρίμποβο, στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το 1ο Δημοτικό Σχολείο, β. Η άποψη που υποστήριξε ο καθηγητής Βασίλης Κατσαρός⁴⁵, ότι ο επισκοπικός ναός ήταν η μεγάλη πεντάκλιτη βασιλική, τμήματα της οποίας ανασκάφηκαν κατά τις δεκαετίες 1960, 1970, 1980 και 1990 στην Οβριόλακα, στο κέντρο της νεώτερης πόλης, στο Οικοδομικό Τετράγωνο 120, που ορίζεται από τις οδούς Φαρμάκη, Καπορδέλη, Καρακουλάκη και Ανδρεοπούλου⁴⁶ και γ. Η άποψη των Αθανασούλη και Ανδρούδη, που αναφέρθηκε παραπάνω⁴⁷. Από τις δύο πρώτες απόψεις καλύτερα τεκμηριωμένη είναι αναμφισβήτητα εκείνη του Βασίλη Κατσαρού, η οποία ταυτίζει τον επισκοπικό ναό με μια αναμφίβολα σημαντική εκκλησία, η οποία μάλιστα μπορεί με βάση τα διατηρούμενα λείψα-

νά της εν μέρει να αναπαρασταθεί. Ωστόσο, η τεράστια αυτή παλαιοχριστιανική βασιλική, η οποία παρουσιάζει όλες τις γνωστές στα κτήρια του είδους της τεχνικές αδυναμίες, που τα καθιστούσαν εξαιρετικά ευάλωτα στους σεισμούς και στις πυρκαγιές, είναι αδύνατον να είχε επιβιώσει ως τη μεσοβυζαντινή εποχή και μάλιστα στην τόσο εκτεθειμένη σε επιδρομές αυτή θέση, στην σχεδόν επίπεδη έκταση κοντά στη θάλασσα που αποτελούσε το κέντρο της πόλης της Ύστερης Αρχαιότητας⁴⁸. Συνεκτιμώντας τα ανασκαφικά δεδομένα με τα ιστορικά στοιχεία που είναι γνωστά για τη Ναυπάκτο της Ύστερης Αρχαιότητας και της Πρώιμης Βυζαντινής Περιόδου⁴⁹ μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο σημαντικός αυτός ναός, ο οποίος είναι πολύ πιθανόν να αποτελούσε τον επισκοπικό ναό της παλαιοχριστιανικής πόλης, να καταστράφηκε από το μεγάλο σεισμό του 551/552⁵⁰ και στη συνέχεια και ως την υστεροβυζαντινή εποχή στη θέση του να κτίσθηκαν άλλοι μικρότεροι ναοί, στους οποίους ανήκουν οι μεταγενέστερες της βασιλικής κατασκευές που εντοπίστηκαν στην ανασκαφή καθώς και τα χρονολογούμενα στη μεσοβυζαντινή περίοδο γλυπτά⁵¹. Ας σημειωθεί ότι η πόλη κατά τους δύσκολους Σκοτεινούς Χρόνους⁵², φαίνεται ότι είχε συρρικνωθεί στην ακρόπολη της αρχαίας Ναυπάκτου, στην περιοχή δηλαδή που αντιστοιχεί σήμερα στους τρεις ανώτερους περιβόλους του οχυρωμένου μεσαιωνικού οικισμού. Ως εκ τούτου, είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι κατά τη Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο, ο επισκοπικός ναός της πόλης βρισκόταν στην εκτός του Κάστρου περιοχή, η οποία, όπως σαφώς προκύπτει από τις μαρτυρίες του Ιωάννου Αποκαύκου⁵³ ήταν ανοχύρωτη και όχι στο ασφαλές οχυρωμένο τμήμα της επάνω στο λόφο.

Η εύλογη υπόθεση ότι ο επισκοπικός ναός της βυζα-

48. Για την παλαιοχριστιανική Ναυπάκτο βλ. Παπαδοπούλου 1997. Νεραντζής 1992-1993 και Νεραντζής 2007, 71-72 και 231-265.

49. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας της Ναυπάκτου στους Μέσους Χρόνους βλ. Σαββίδης 1991.

50. Σαββίδης 1991, 247.

51. Σχετικά βλ. Κεφαλλωνίτου 2002-2003, 163-167 και Νεραντζής 2007, 234-240.

52. Σχετικά βλ. Μαμαλούκος υπό δημοσίευσιν. Για τη διαδικασία της συρρίκνωσης και της αγροτοποίησης των βυζαντινών πόλεων κατά τη μετάβαση από την Αρχαιότητα στο Μεσαίωνα, μεταξύ δηλαδή του τέλους του 6ου και του 9ου αιώνα, βλ. πρόχειρα Mango 2006, 198-208. Για μια τεκμηριωμένη βιβλιογραφικά επιχειρηματολογία υπέρ της άποψης αυτής βλ. και Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 521.

53. Βλ. την επιστολή του Ιωάννου Αποκαύκου προς τον Βονδίτζη Νικόλαο [Βέη-Σεφερλή 1976, 149-150 (99)] που χρονολογείται το 1217 / 1218 (Βέη-Σεφερλή 1976, 233) ή το καλοκαίρι του 1218 (Λαμπρόπουλος 1988, 189). Σχολιασμό των πληροφοριών της επιστολής βλ. στα: Κατσαρός 1989, 647, σημ. 111-119. Λαμπρόπουλος 1988, 189-190 και Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991, 86-89, σημ. 37-39.

42. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 520-523.

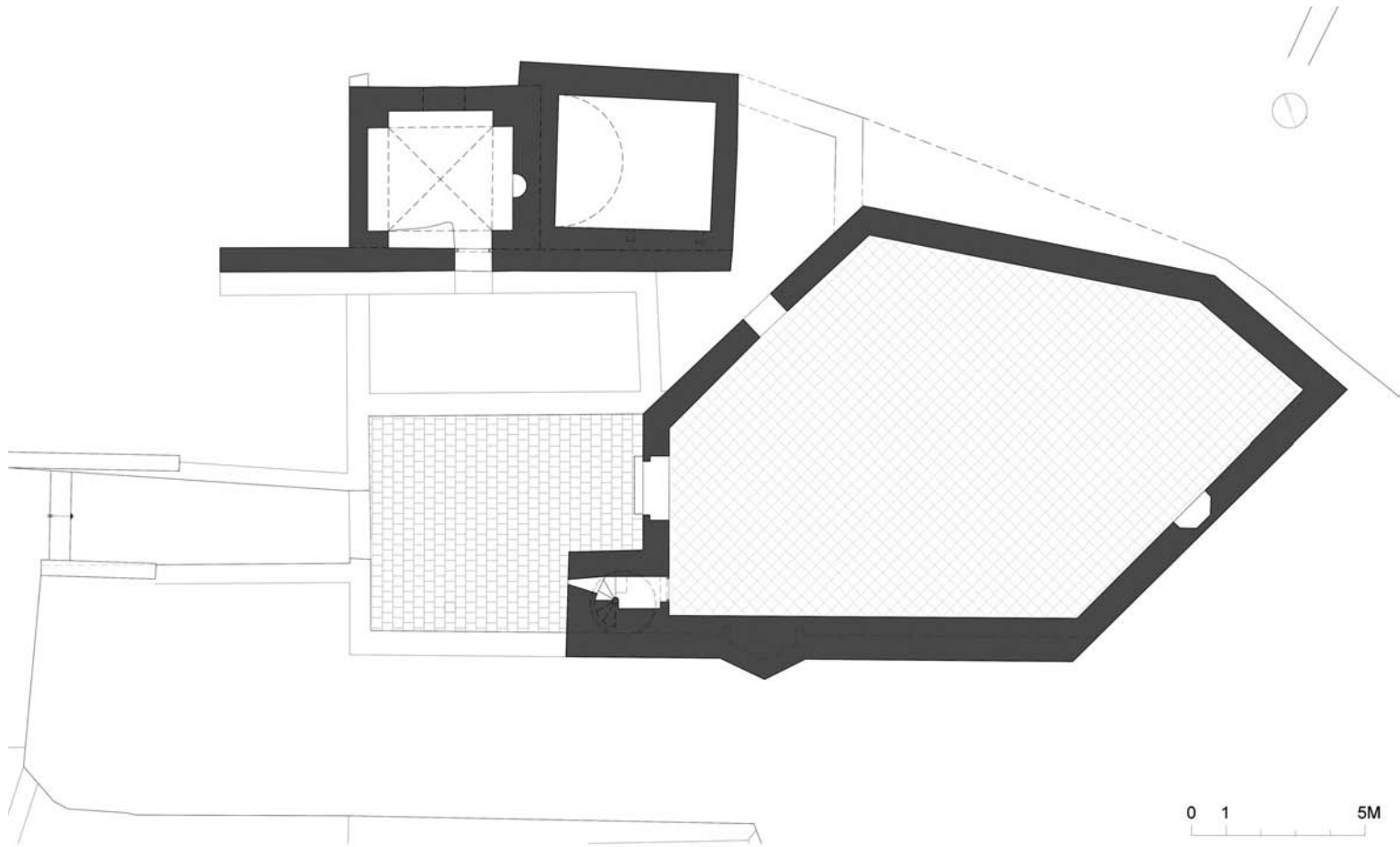
43. Συνοπτική παρουσίαση όλων των απόψεων βλ. στο Καπώνης 2006, 244-245.

44. Athanasiadis-Novas 1953, 77-78.

45. Κατσαρός 1985, 1524-1525.

46. Για μια συνολική παρουσίαση του μνημείου βλ. Νεραντζής 2007, 234-240, όπου και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία.

47. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 520-523.

Σχ. 7. Ναύπακτος. Κάστρο. Τέμενος Β. Αναπαράσταση: Κάτοψη.

ντινής Ναυπάκτου βρισκόταν στο οχυρωμένο τμήμα της πόλης, ενισχύει βέβαια την άποψη ότι αυτός πρέπει μάλλον να ταυτισθεί με τη σημαντική εκκλησία που ανασκάφηκε στο Κάστρο. Πέρα όμως από αυτό, την παραπάνω άποψη στηρίζουν και διάφορα στοιχεία που παρέχουν οι πηγές, όταν αυτά συνδυασθούν με τα δεδομένα που προκύπτουν από την εξέταση του κτίσματος. Καθώς οι πληροφορίες για τον επισκοπικό ναό που παραδίδει ο Απόκαυκος έχουν συστηματικά παρουσιασθεί και σχολιασθεί πρώτα από τον Βασίλη Κατσαρό⁵⁴ και κατόπιν από την Ευγενία Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου⁵⁵, τους Δημήτρη Αθανασούλη και Πασχάλη Ανδρούδη⁵⁶ και τον Νίκο Καπώνη⁵⁷, στη συνέχεια θα γίνει σε αυτές συνοπτική αναφορά σε σχέση με τη βασιλική του Κάστρου. Γνωρίζουμε έτσι: α. Ότι ο επισκοπικός ναός βρι-

σκόταν ψηλά σε κάποιο βουνό, από όπου κανείς έβλεπε κάτω τη θάλασσα⁵⁸, πράγμα που ταιριάζει απόλυτα με τη θέση του στο Κάστρο, ενώ κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να ληχθεί για την κτισμένη στην Οβριόλακα παλαιοχριστιανική βασιλική. β. Ότι ο ναός βρισκόταν πολύ κοντά στο επισκοπικό μέγαρο, με το οποίο μάλιστα κάπως συνδεόταν⁵⁹, πράγμα που συμβαίνει στη βασιλική του Κάστρου, δίπλα στην οποία υπάρχει το *Βόρειο Συγκρότημα*, ένα σημαντικό κτηριακό σύνολο, το οποίο σωστά έχουν χρονολογήσει στη βυζαντινή εποχή όλοι οι ερευνητές που έχουν ως τώρα ασχοληθεί με αυτό⁶⁰ και το οποίο θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελούσε την κατοικία του επισκόπου της Ναυπάκτου. γ. Ότι ο ναός

54. Κατσαρός 1985, 1522-1526 και Κατσαρός 1989, 643-644, σημ. 89-91.

55. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991, 98-109.

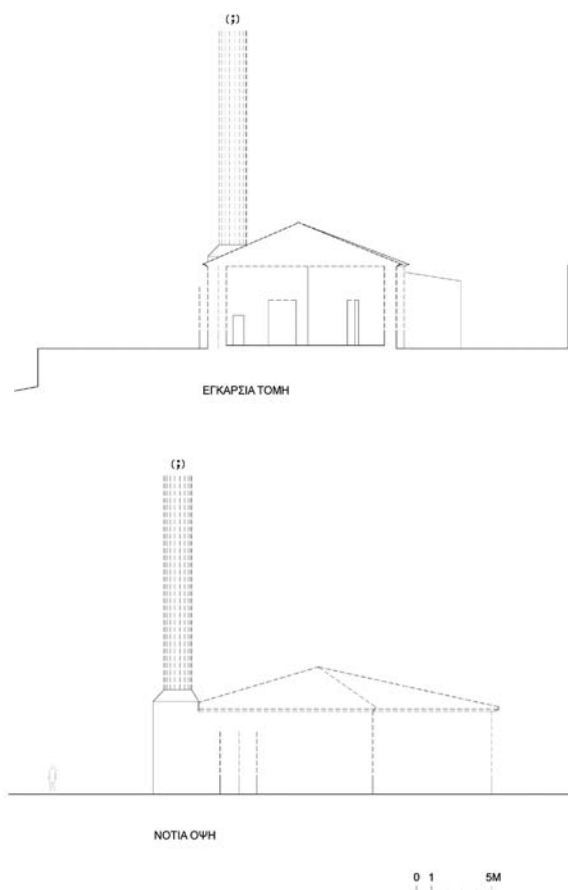
56. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, σημ. 50.

57. Καπώνης 2006, 243-244.

58. Κατσαρός 1985, 1522-1526. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991, 98-99. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, σημ. 50.

59. Κατσαρός 1985, 1522-1526. Κατσαρός 1989, 644-645. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991, 98-99, 100-105, 106-107. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, σημ. 50.

60. Σχετικά βλ. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 521-522, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

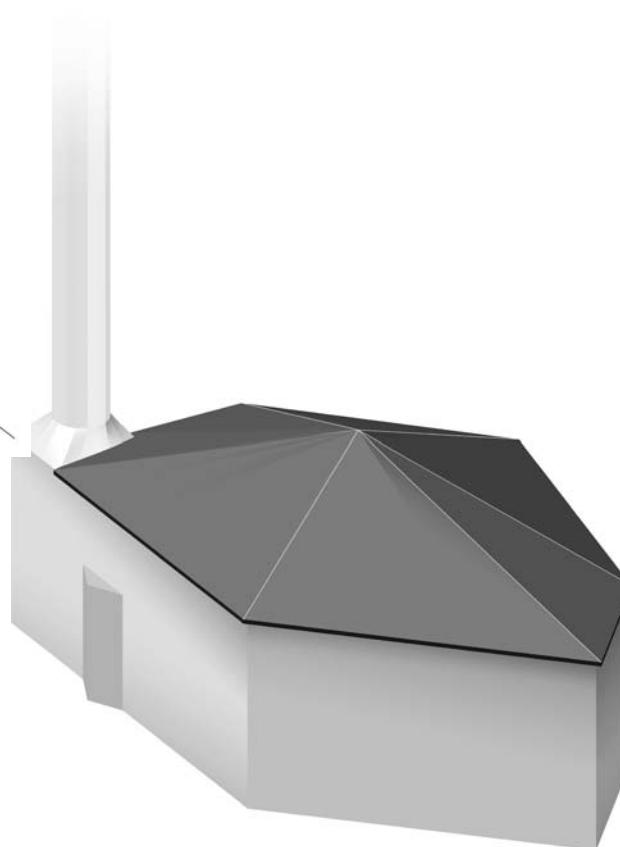

Σχ. 8. Ναύπακτος, Κάστρο. Τέμενος Β. Αναπαράσταση: Τομές και όψεις.

είχε πτερύγια και νάρθηκες και προνάους⁶¹, που θα μπορούσαν εύλογα να ταυτισθούν αντίστοιχα με τα πλάγια κλίτη, το νάρθηκα και τον υποτιθέμενο εξωνάρθηκα της βασιλικής του Κάστρου. δ. Ότι όταν ο Ιωάννης Απόκαυκος ανέλαβε τη Μητρόπολη Ναυπάκτου ο ναός ήταν ήδη παλιός και είχε ανάγκη επισκευών και εξωραϊσμού, πράγμα που ο ίδιος έκανε κατά το δυνατόν καταβάλλοντας μεγάλες προσπάθειες⁶². Οι πληροφορίες αυτές ταιριάζουν απόλυτα με την εικόνα που αποκομίζει κανείς από την εξέταση της βασιλικής του Κάστρου, στην οποία αναγνωρίζονται προσθήκες και επεμβάσεις εξωραϊσμού, από τις οποίες ορισμένες, όπως η οικοδόμηση του βορείου προσκτίσματος, ένα μέρος του μαρμαρίνου εξοπλισμού και το δάπεδο με τα ομφάλια, χρονολογού-

61. Κατσαρός 1985, 1522-1523. Κατσαρός 1989, 106-107. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991, 98-99 και Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, σημ. 50.

62. Κατσαρός 1985, 1522-1523, 1525. Κατσαρός 1989, 643-644. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991, 106-109. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, σημ. 50 και Καπώνης 2006, 243-244.

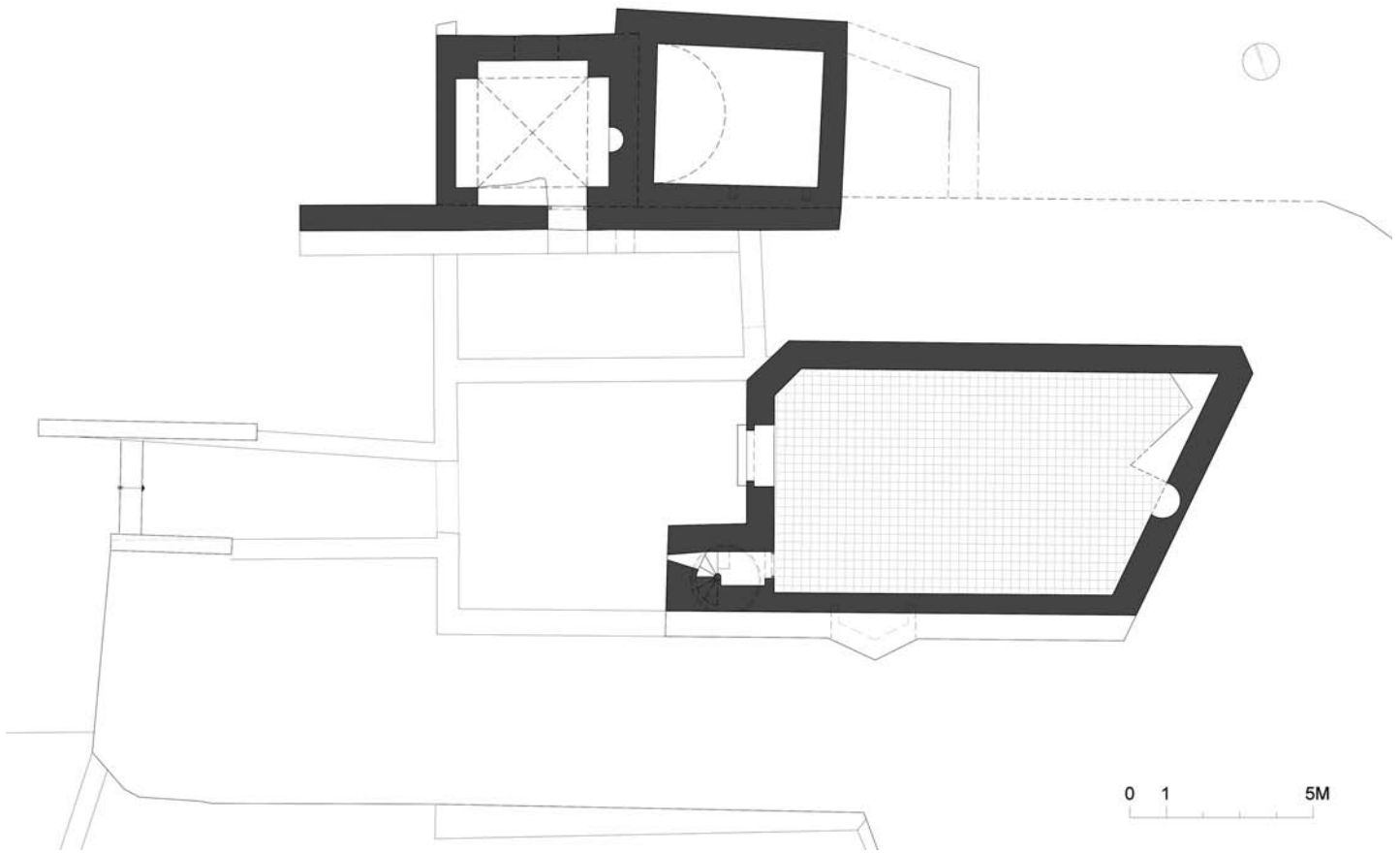
Σχ. 9. Ναύπακτος, Κάστρο. Τέμενος Β. Αναπαράσταση: Αξονομετρική απεικόνιση.

νται στο 13ο αιώνα και δεν είναι απίθανο να συνδέονται με τα έργα του ίδιου του λόγιου μητροπολίτη.

Τέλος, ένα ακόμη δεδομένο που στηρίζει την ταύτιση της βασιλικής του Κάστρου με τον επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου είναι η εύρεση στο Κάστρο του απομύηματος του επιστυλίου, που προέρχεται από τον τάφο του μητροπολίτη Λέοντος, ο οποίος, όπως εύλογα έχει υποστηριχθεί⁶³, είναι πολύ πιθανό να βρισκόταν στον καθεδρικό ναό της πόλης.

Αμέσως μετά την κατάληψη της Ναυπάκτου από τους Οθωμανούς, το 1499, η βασιλική πρέπει να μετατράπηκε σε τέμενος. Από στοιχεία που προέκυψαν κατά την ανασκαφή του 2008 φαίνεται ότι στη φάση αυτή το κτήριο περιορίστηκε στο κεντρικό και το βόρειο κλίτος του παλαιού ναού, ενώ το νότιο κλίτος και ενδεχομένως και ο νάρθηκας του ναού καταστράφηκαν. Ο χρόνος και τα αίτια αυτής της μερικής καταστροφής του ναού, που θυμίζει κάτι ανάλογο που συνέβη και στην Παλαιά Μη-

63. Καπώνης 2006, 243.

Σχ. 10. Ναύπακτος, Κάστρο. Τέμενος Γ. Αναπαράσταση: Κάτοψη.

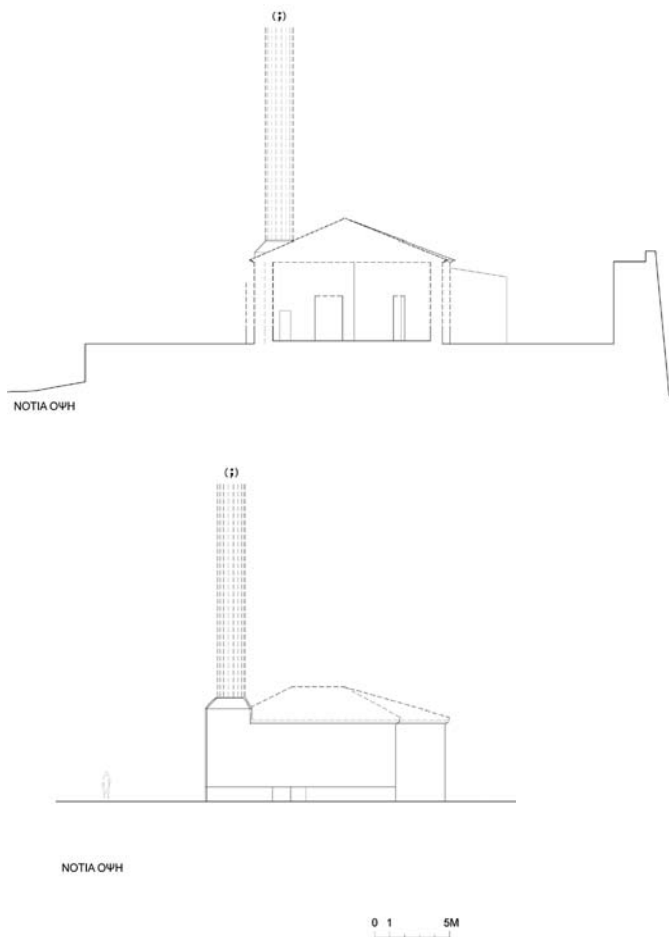
τρόπολη της Βέροιας⁶⁴, δεν μας είναι γνωστά. Δεν αποκλείεται η καταστροφή να οφείλεται σε φυσικά αίτια ή, τουλάχιστον όσον αφορά το νότιο κλίτος, να σχετίζεται με τα εδαφοτεχνικά προβλήματα, που φαίνεται ότι ανέκαθεν και ως σήμερα ακόμη αντιμετωπίζει η βασιλική. Μετά την καταστροφή του νότιου κλίτους η νότια τοξοστοιχία του κτηρίου τοιχίσθηκε και στο μέσον περίπου του μήκους της διαμορφώθηκε το μιχράμπ του τεμένους, λείψανα του οποίου εντοπίστηκαν στα πρώτα στάδια της ανασκαφής, αλλά δυστυχώς δεν ερμηνεύθηκαν τότε σωστά ώστε να ληφθεί πρόνοια για την προστασία και την ανάδειξή τους. Ως κύρια είσοδος του τεμένους είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν η παλαιά βόρεια θύρα του ναού. Ενδεχομένως με τη λειτουργία του ναού ως τεμένους να σχετίζεται και η οικοδόμηση της προσαρτημένης στη γωνία που σχηματίζει ο βόρειος τοίχος της

βασιλικής με το βόρειο πρόσκτισμα καμαροσκέπαστης δεξαμενής, η οποία θα μπορούσε να χρησιμεύει για την τροφοδοσία της κρήνης καθαρού (σεμπίλ) του τεμένους⁶⁵. Όσον, τέλος, αφορά την ονομασία του τεμένους, και την ταύτισή του με κάποιο από τα αναφερόμενα στις πηγές τεμένη της οθωμανικής Ναυπάκτου⁶⁶, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι στο σημαντικότερο χριστιανικό ναό του Κάστρου της Ναυπάκτου, ο οποίος βρισκόταν στο κεντρικότερο σημείο του οχυρού περιβόλου, θα δόθηκε κατά τη μετατροπή του σε τέμενος το όνομα του πορθητή της πόλης. Άρα το πιθανότερο είναι το τέμενος, στο οποίο μετατράπηκε η βασιλική του Κάστρου, να είναι

65. Για τη δεξαμενή (Χώρος 2) βλ. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004, 519, πίν. 2Α, 2Β, 3Β, 3Γ.

66. Για τα οθωμανικά τεμένη της Ναυπάκτου βλ. Γιαννόπουλος 1970, 175-176. Μαρίνου 1985, 136-137, πίν. 13-15. Πετρονάτης 1992-1993, 254-269 και πίν. σ. 309-316. Κουτσογιάννης 2001, 199 και Καπώνης 2006, 245 και σημ. 53.

64. Παπαζώτος 1994, 164-169.

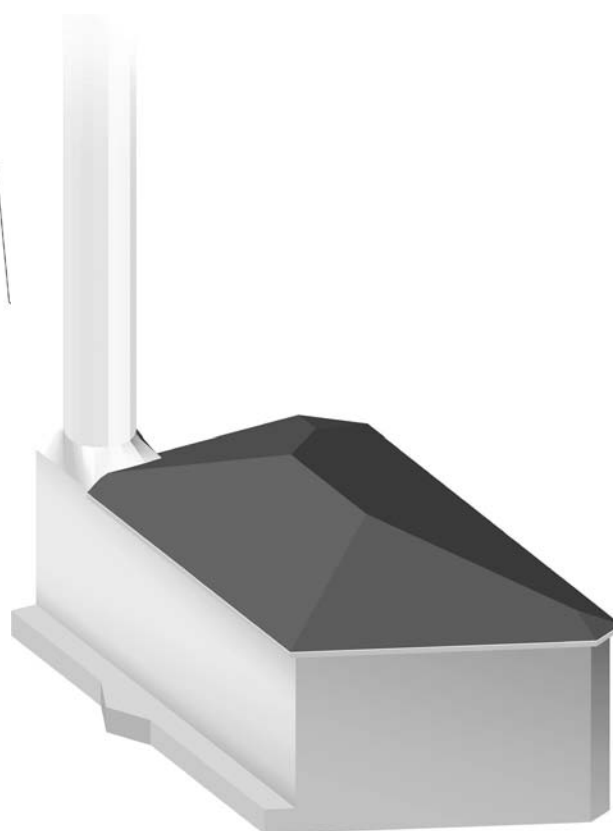
Σχ. 11. Ναύπακτος. Κάστρο. Τέμενος Γ. Αναπαράσταση: Τομή και όψη.

το αναφερόμενο από τον Εβλιά Τσελεμπί τζαμί του Βαγιαζίτ Βελή Χάν⁶⁷ και όχι, όπως υπέθεσε ο Πετρονώτης, το τζαμί του Μπαμπά Τσαούς⁶⁸. Σε συσχέτιση με την παραπάνω υπόθεση μπορεί να υποτεθεί ότι η μετασκευασμένη σε τζαμί βασιλική, δηλαδή το Τέμενος Α, καταστράφηκε κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας και στη θέση της οικοδομήθηκε το Τέμενος Β από τον Μπαμπά Τσαούς, από τον οποίο το νέο τζαμί πήρε το όνομα με το οποίο το αναγνώρισε ο Πετρονώτης, ο οποίος, επειδή πριν από την ανασκαφή δεν μπορούσε να υποπτευθεί ότι στην ίδια θέση βρίσκονταν τρία διαφορετικά τεμένη, και επηρεασμένος από την περιγραφή του Εβλιά Τσελεμπί⁶⁹, αναζητούσε μάταια να εντοπίσει το τζαμί του Βαγιαζίτ Βελή Χάν σε κάποιο άλλο σημείο του τέταρτου περιβόλου. Εάν ευσταθεί η παραπάνω υπόθε-

67. Γιαννόπουλος 1970, 176.

68. Πετρονώτης 1992-1993, 258-259.

69. Γιαννόπουλος 1970, 176.

Σχ. 12. Ναύπακτος. Κάστρο. Τέμενος Γ. Αναπαράσταση: Αξονομετρική απεικόνιση.

ση, τότε το τέμενος του Μπαμπά Τσαούς είναι το Τέμενος Β, το οποίο είχε σχήμα ακανόνιστου εξαγώνου με μέγιστες διαστάσεις 12,30 x 20,30 μ. περίπου (σχ. 7-9). Ο μιναρές του τζαμιού, το κατώτερο τμήμα του οποίου είχε τη μορφή ορθογωνικού σε κάτοψη πύργου διαστάσεων 2,40 x 2,20 μ., στο εσωτερικό του οποίου ήταν διαμορφωμένο ελικοειδές κλιμακοστάσιο, ήταν προσκολλημένο στο νότιο άκρο του δυτικού του τοίχου. Ας σημειωθεί ότι κατά την οικοδόμηση του κτηρίου αυτού ο νότιος τοίχος του παλαιότερου τεμένους, δηλαδή η αποφραγμένη νότια τοξοστοιχία της βασιλικής, έστεκε ακόμη όρθιος, οπότε ο νότιος τοίχος του νέου τεμένους κτίστηκε σε επαφή με τον ιστάμενο παλαιό τοίχο. Το μικράμπ του νέου τεμένους ήταν διαμορφωμένο στο μέσον του νοτιοανατολικού του τοίχου. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με πήλινα πλακίδια. Στο χώρο δυτικά του τεμένους, μεταξύ του νέου κτίσματος και του δυτικού τμήματος του βόρειου τοίχου της βασιλικής και των βορειοδυτικών της

προσκτισμάτων που διατηρήθηκαν φαίνεται ότι διαμορφώθηκε το ρεβák του τζαμιού. Η κύρια πρόσβαση του ρεβák φαίνεται ότι γινόταν από τον κύριο οδικό άξονα του μεσαιού περιβόλου του Κάστρου μέσω του στρωμένου με μάρμαρα διαδρόμου, που πρέπει να διαμορφώθηκε τότε, και στον οποίο έχει γίνει ήδη αναφορά.

Το Τέμενος Β με τη σειρά του αντικαταστάθηκε σε άγνωστη εποχή και υπό αδιάγνωστες συνθήκες, ενδεχομένως κατά τη διάρκεια της 2ης Ενετοκρατίας (1687-1701), με ένα ακόμη μικρότερο τέμενος, το Τέμενος Γ (σχ. 10-12). Το νέο κτίσμα, το οποίο ενσωμάτωσε το δυτικό και το μεγαλύτερο τμήμα του νότιου τοίχου του παλαιού τεμένους, καθώς και το μιναρέ του, είχε κάτοψη σχήματος τραπεζίου με πλάτος 7,40 μ. και μήκος στη νότια πλευρά του 10,50 μ. και στη βόρεια 13,70 μ. περίπου. Η βορειοδυτική και η βορειοανατολική γωνία του κτηρίου παρουσίαζαν απότμηση. Το μιχράμπ του τεμένους ήταν διαμορφωμένο στο μέσον του ισχυρά αποκλίνοντος προς νότον ανατολικού του τοίχου. Το δάπεδο του χώρου ήταν στρωμένο με πήλινα πλακίδια.

Το τελευταίο αυτό τέμενος μετατράπηκε μετά την απελευθέρωση της Ναυπάκτου από τον Οθωμανικό ζυγό στο σημερινό ναΐσκο του Προφήτου Ηλιού, αφού υπέστη μια σειρά εκτεταμένων σχετικά επεμβάσεων. Η κυριότερη από αυτές ήταν η κατεδάφιση του ανατολικού του τμήματος, προκειμένου να οικοδομηθεί στη θέση του ο ανατολικός τοίχος του ναού με την κόγχη του ιερού. Ο χρόνος της μετατροπής του εγκαταλελειμμένου τεμένους σε ναό δεν είναι με ακρίβεια γνωστός, όμως αυτή είχε ήδη συντελεσθεί το 1874, όταν επισκέφθηκε το χώρο ο Λουδοβίκος Σαλβατόρ⁷⁰. Πιθανώς αυτή να έγινε περί τα μέσα του 19ου αιώνα και να σχετίζεται με την οικογένεια Τζαβέλλα, ένα μέλος της οποίας, ο Νικόλαος, το 1869 δαπάνησε χρήματα για την ιστόρηση της εικόνας του Προφήτου που σώζεται ακόμη στο προσκυνητάριο του ναού⁷¹. Στο πρώτο τέταρτο του 20ού

αιώνα φαίνεται ότι έγιναν νέες επεμβάσεις στο ναό. Σε αυτές περιλαμβανόταν η κατασκευή νέου ξύλινου εικονοστασίου με μορφολογία χαρακτηριστική της εποχής: οι δεσποτικές εικόνες του ιστορήθηκαν το 1918 και το 1923⁷². Τέλος επεμβάσεις επισκευής του ναού, στις οποίες περιλαμβάνονταν η ανακατασκευή της στέγης και η επίχριση των όψεων με *πεταχτό* επίχρισμα έγιναν στη δεκαετία του 1960.

Ε. Ο άγνωστος μέχρι πρόσφατα βυζαντινός ναός, που η ανασκαφή του 2008 αποκάλυψε στο Κάστρο της Ναυπάκτου, αποτελεί αναμφισβήτητα ένα εξαιρετικά σημαντικό μνημείο όχι μόνο της ιστορικής πόλης της Δυτικής Στερεάς αλλά και της Νότιας Ελλάδας εν γένει. Το μνημείο παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό και ιστορικό ενδιαφέρον καθώς, όπως φαίνεται, είναι ο γνωστός από τις πηγές επισκοπικός ναός της Ναυπάκτου, με τον οποίο συνδέονται σημαντικά γεγονότα και προσωπικότητες, όπως λ.χ. ο πολύς Ιωάννης Απόκαυκος. Αλλά και από αρχαιολογική άποψη το μνημείο, παρά την κακή κατάσταση διατήρησής του, παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί ένα ακόμη σπάνιο παράδειγμα επισκοπικού ναού, και παρέχει στοιχεία για τη εξέταση της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής και τέχνης. Τέλος οι ιστορικές του περιπέτειες στα μετά την οθωμανική κατάκτηση χρόνια παρέχουν ένα εξαιρετικό παράδειγμα μετασχηματισμού του αστικού τοπίου και του κτηριακού αποθέματος στα Βαλκάνια των Νεωτέρων Χρόνων.

70. Πετρονάτης 1992-1993, 259.

71. Η εικόνα φέρει γραπτή επιγραφή, η οποία αναφέρει: *Τη δαπάνη / Νικολάου Τζαβέλλα 1869.*

72. Οι εικόνες φέρουν τις εξής γραπτές επιγραφές: η εικόνα του Χριστού: *Δαπάνη / έξ εισφοράς διαφόρων κατοίκων / Ναυπάκτου / Γ. Χ. Δράκος 1923*, η εικόνα της Θεοτόκου: *Δαπάνη Γ. Μ. Τσάρα. Ναύπακτος / Άγ. Όρος Κατουνάκια ιζ' Σεπτ. / 1918 Έργον Δανιήλ. Μ.*, η εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου: *Δαπάνη / Έκ κληροδοτήματος / Άγγελικης Σ. Γουλοπούλου / τό γένος Ντζαβέλλα / Γ. Χ. Δράκος 1923* και η εικόνα του Προφήτου Ηλιού: *Δαπάνη Γ. Μ. Τσάρα. Ναύπακτος / Άγ. Όρος Κατουνάκια ιζ' Σεπτ. / 1918 Έργον Δανιήλ. Μ.*

Abstract

From the Byzantine Cathedral of Nafpaktos to the Prophetis Elias chapel. Observations on the construction history and the architecture of the buildings in the Prophetis Elias area of the Castle of Nafpaktos, based on the 2008 excavation finds.

Stavros Mamaloukos, Michael Papavarnavas

A. The aim of the following paper is to present a number of observations made by the authors during the survey of the building remains unearthed in the Castle of Nafpaktos, during the 2008 excavation, as part of a comprehensive restoration and enhancement of the area surrounding the church of Profitis Elias, within the greater “Kastron Periplous” project. Furthermore, an attempt is made to interpret these findings in order to facilitate the study of the construction history and the architecture of the successive buildings erected in place of the chapel that survives today. These observations relate to the building history and the architecture of the consecutive buildings that, in the past, stood in this important position inside the Castle of Nafpaktos.

B. The 2008 excavation included a rather large area in the center and to the north of the central area of the upper enceinte of the Castle of Nafpaktos (fig. 1). This area is an oblong, almost flat plateau in the shape of an irregular polygon, in the middle of which stands the church of Prophetis Elias, a small single-aisle, timber-roofed basilica, as well as a half-demolished building mentioned in previous bibliography as a “bath”, forthwith to be named the *Northwest Building*. The 2008 excavation unearthed the lower part of the east, and the eastern end of the north walls of an Islamic mosque, which will be hereafter named Mosque C, which is obviously related to the surviving church building, forming at some time its eastern end. The excavation also unearthed the lower part of the east, northeast, north, and the northern end of the northwest wall of another Islamic mosque, which will be hereafter named Mosque B. Finally, the lower part of the wall of a three-aisle basilica, which initially, at least included a narthex, as well as a number of subsequent buildings were also discovered. As Athanasoulis and Andoudis had correctly predicted, a large part of the north wall of the church, i.e. its western half, consists of the south wall of the building herein termed the *Northwest Building*.

C. The study of the building remains discovered during the 2008 excavation, in conjunction with the conclusions of the research by Athanasoulis and Androudīs,

and previous bibliographical references point to the following conclusions: The excavated area around the surviving Profitis Elias church housed, during Byzantine times, a large (28 x 15.50-16.00) three-aisle, timber-roofed basilica with three apses, the two corner apses being trilateral on the exterior, and the central one probably circular, as well as a narthex. The aisles of the basilica were divided by colonnades, with series of arches, apparently resting on oblong pillars. A ledge, that was most probably later than the basilica itself, was formed along its western side, upon which could have stood an exo-narthex in the form of an open arcade. The basilica had an opulent floor, and noteworthy marble fixtures.

D. Given the fragmented nature of the of the basilica findings, it is not easy to determine its exact date. Nevertheless, typological, as well as structural and morphological elements link the Nafpaktos basilica to similar ones in Mastro, Hagios Georgios in Evinochori, partly to the basilica in Serbia, and others as well. These similarities point to a date in the early middle-Byzantine period. As has already been mentioned, the monument had several subsequent buildings phases all belonging to the time it served as a Christian church. The fact that the church was renovated and refurbished numerous times is also evident even after a surreptitious look at its marble fixtures, which include elements, or whole groups, which can clearly be dated to different time periods.

All the observations made above point out that the church remains that were unearthed in the 2008 excavation in the Castle of Nafpaktos must have been an extremely important monument. It is a large, particularly by middle-Byzantine standards, basilica, whose overall dimensions (about 16 x 28 meters) are comparable to many other rather large middle-Byzantine basilicas. Despite its large size, the heavy and squat proportions, the aisle divisions made of bulky pillars, and the overall simple constructions and morphology (undecorated, rubble masonry walls, and simple openings) give an impression of simplicity and poverty. These elements, of course, must be attributable to its early date as well. On the other hand, the interior decorations, and the fixtures

betray the lofty intentions of its patrons, builders and subsequent renovators. It is evident that the large, but initially rather poor building, was continually enriched, in the end offering at least an impression of opulence. As for its identification, the monument's position in the center of the Castle of Nafpaktos, and its relation to the indisputably Byzantine dated *North Complex*, as well as its size and opulence, lead us to believe that this church must have been the Panimnitos Theotokos *Nafpaktiotissa*, the Catholic cathedral of Nafpaktos, thus making the *North Complex* the bishop's residence and hall, as was already, correctly proposed by Athanasoulis and Androudis several years ago.

Immediately after the capture of Nafpaktos by the Ottomans in 1499 the basilica must have been converted into a mosque, most probably the one mentioned in sources as the Mosque of Bayazid Veli Han, and not, as was first assumed by Petronotis, the Mosque of Baba Chaus. Evidence from the 2008 excavation shows that during this phase the building must have been confined to the central and north aisle of the old basilica, while the south aisle, and presumably also the narthex, must have been destroyed. The converted basilica, i.e. Mosque A, was most probably destroyed during the first phase of Ottoman rule, and in its place Mosque B was erected by Baba Chaus. Mosque B was in turn replaced, at an unspecified date and under unknown circumstances, presumably during the second Venetian Period (1687-1701), by an even smaller mosque, namely Mosque C.

This last mosque was converted after the liberation of Nafpaktos from Ottoman rule to the surviving chapel of Profitis Elias, after receiving a number of rather heavy handed interventions. The date of conversion of the deserted mosque to a church is not precisely known, but it must have occurred before 1874, when Ludwig Salvator visited it. The conversion was most probably carried out around the mid-19th century by the Tzavellas family. Further interventions took place during the first half of the 20th century, and later on during the 1960s.

The heretofore unknown Byzantine church discovered in the 2008 excavation in the Castle of Nafpaktos, unquestionably constitutes an extremely important monument, not just for this historic city of Western Mainland Greece, but of Southern Greece in general. The monument is of great archaeological and historical importance, as it appears to be the, already known from sources, cathedral of Nafpaktos that is linked to several important events and personalities, such as the renowned Ioannis Apokavkos. Despite its bad state of preservation, the monument is also of great archaeological interest, as it is another rather rare specimen of a cathedral church, providing valuable data for the study of middle-Byzantine and late-Byzantine art and architecture. Lastly, its turbulent building history in the years following the Ottoman occupation offers us a unique glimpse into the transformation of the urban fabric and the building inventory of the Balkans in the Later Era.

Βιβλιογραφία

- Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004: Δ. Αθανασούλης - Π. Ανδρούδης, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του βυζαντινού λουτρού του Κάστρου Ναυπάκτου», *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 515-534.
- Ανδρούδης 2014: Π. Ανδρούδης, «Βυζαντινά γλυπτά του 12ου και 13ου αιώνα από το κάστρο της Ναυπάκτου», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 31-44.
- Βέη-Σεφερλή 1976: Ε. Βέη-Σεφερλή, «Εκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν. Α. Βέη / Aus dem Nachlass von N. A. Bees, Προλεγόμενα γ'-κ' και 1-6, Περιγραφή του κώδικος Ισαάκ του Μεσοποταμίτου (Petropolitanus Graecus CCL) Nikos Bees, 7-54, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos, des Metropolitens von Naupactos (in Aetolien), Herausgegeben aus dem Nachlass von N. A. Bees (Βέης) von E. Bees-Seferli), 55-160, Προσθήκαι και παρατηρήσεις, 161-243», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1976), Παράρτημα.
- Βέμη - Πετρονώτης 1994: Β. Βέμη - Α. Πετρονώτης, «Κιονόκρανα και άλλα παλαιοχριστιανικά στοιχεία στη μεταβυζαντινή βασιλική του Αγίου Γεωργίου στο Θεσσαλικό Δομένικο», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον Καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 444-450.
- Βογιατζής - Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2014: Σ. Βογιατζής - Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελασσώνας», *ΔΧΑΕ ΛΕ'* (2014), 19-42.
- Βοκοτόπουλος 1973: Π. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά γλυπτά εις Ναύπακτον», *ΑΔ* 28 (1973), *Β' 2 Χρονικά*, 398-399, πίν. 351 α-γ, 352 α-γ.
- Βοκοτόπουλος 1975: Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν*

- Ἦπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, Επανεκδόση 1992.
- Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό 2002: Ι. Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό, «Θεωρητική προσέγγιση και πρακτική του προγράμματος Κάστρων περίπλους», *Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λιμανιών, Πρακτικά Ημερίδας, Θεσσαλονίκη, 25-9-1998*, επιμ. Ευ. Καμπούρη - Ο. Δεληγιάννη, ΥΠΠΟ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Διεύθυνση Αποτυπώσεων, Αθήνα 2002, 59-66.
- Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό 2008: Ι. Γεωργοπούλου-Ντ'Αμικό, *Κάστρων περίπλους - Castorum Circumnavigatio*, ΥΠΠΟ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Διεύθυνση Αποτυπώσεων, Αθήνα 2008.
- Γιαννόπουλος 1970: Ι. Γιαννόπουλος, «Η περιήγησις τοῦ Ἐβλία Τσελεμπή ἀνά τήν Στερεά Ἑλλάδα», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 2 (1969-1970), 139-198.
- Καμπούρη 1971: Μ. Καμπούρη, «Νέα στοιχεία ἀπὸ τήν μεσοβυζαντινὴ φάση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης», *ΕΕΠΣΑΠΘ (Τμήμα Αρχιτεκτόνων)* 5 (1971), 125-148.
- Καπώνης 2006: Ν. Καπώνης, «Ιστορικές αναφορές και μαρτυρίες για τη λατρεία της Παναγίας στη Ναύπακτο κατά τη βυζαντινὴ περίοδο», *Βυζαντινός Δόμος* 15 (2006), 233-249.
- Καραγιάννη 2006: Φλ. Καραγιάννη, *Επισκοπικοί ναοί της Μέσης Βυζαντινῆς Περιόδου. Το παράδειγμα της Μακεδονίας* (αδημ. διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2006.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1990-1991: Ε. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, «Η Ναύπακτος και η περιοχή της στα χρόνια του Απόκαυκου», *Ναυπακτικά Ε'* (1990-1991), 77-118.
- Κατσαρός 1981: Β. Κατσαρός, «Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινῆς περιόδου στη Δυτικὴ Στερεά Ελλάδα», *Κληρονομία* 13 (1981), 431-465.
- Κατσαρός 1985: Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στη Δυτικὴ Στερεά (12ος - 13ος αι.): πηγές και δεδομένα», *Βυζαντινά* 13.2 (1985), 1503-1539.
- Κατσαρός 1989: Β. Κατσαρός, «Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου "Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο"* (Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Αθήνα 1989, 631-674.
- Κεφαλλωνίτου 2002-2003: Φρ. Κεφαλλωνίτου, «Το ἔργον της 8ης Εφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων στη Ναύπακτο», *Ναυπακτικά ΙΓ'* (2002-2003), 163-192.
- Κεφαλλωνίτου 2011: Φρ. Κεφαλλωνίτου, «Η ανάδειξη των βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν μνημείων του νομοῦ Αιτωλοακαρνανίας», *Τα Αιτωλικά* 17 (Ιούλιος - Δεκέμβριος 2011), 74-98.
- Κεφαλλωνίτου - Κουμούση 2012: Φρ. Κεφαλλωνίτου - Αν. Κουμούση, «22η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων», *2000-2010. Από το ανασκαφικό ἔργο των Εφορειῶν Αρχαιοτήτων*, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Υπουργεῖο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμοῦ και Αθλητισμοῦ. Γενικὴ Γραμματεία Πολιτισμοῦ. Γενικὴ Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς, Αθήνα 2012, 69-72.
- Κουτσογιάννης 2001: Ειρ. Κουτσογιάννης (αρχιμανδρίτης), «Χριστιανικοί ναοί στη Ναύπακτο μέχρι τα τέλη του 19ου αι.», *Ναυπακτικά Γ'2* (1998-1999), Αθήνα 2001, 195-208.
- Κωνσταντίος 1981: Δ. Κωνσταντίος, «Ναύπακτος, Φρούριο», *ΑΔ* 36 (1981), *Β'2 Χρονικά*, 293.
- Κωνσταντίος 1982: Δ. Κωνσταντίος, «Ναύπακτος, Φρούριο», *ΑΔ* 37 (1982), *Β'2 Χρονικά*, 278.
- Λαμπρόπουλος 1988: Κ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου του και του συγγραφικοῦ ἔργου του*, Αθήνα 1988.
- Λάππας - Καζανάκη-Λάππα 2014: Κ. Λάππας - Μ. Καζανάκη-Λάππα, «"Τοπωνυμικά" του κάστρου της Ναυπάκτου. Η παρανόηση μιας ιστορικής μαρτυρίας», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 101-106.
- Μαμαλούκος ὑπὸ δημοσίευσιν: Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία των μεσαιωνικῶν οχυρώσεων της Ναυπάκτου», *Πρακτικά Διημερίδας Βυζαντινῆ και Μεταβυζαντινῆ Ναυπακτία: Ιστορία και Τέχνη (Ναύπακτος 22 Φεβρουαρίου 2014)*, ὑπὸ δημοσίευσιν
- Μαρίνου 1985: Γ. Μαρίνου, «Η αρχιτεκτονική της Ναυπάκτου κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία», *ΗΧ* 27 (1985), 127-138.
- Μπούρας - Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η Ελληνικὴ Ναοδομία κατά τον 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002.
- Νεραντζής 1992-1993: Ι. Νεραντζής, «Μνημειακὴ Τοπογραφία Ναυπάκτου στους Ρωμαϊκοὺς και Παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους», *Ναυπακτικά Ι'2* (1992-1993), 47-118.
- Νεραντζής 2007: Ι. Νεραντζής, *Ιστορικὴ Αρχαιολογία Ναυπάκτου: Προϊστορικὴ - Οζολαία Λοκρικὴ - Ρωμαιοκρατοῦμενη, Βυζαντινὴ - Μεσαιωνικὴ - Οθωμανοκρατούμενη*, Αργίριο 2007.
- Ευγγόπουλος 1957: Ἄ. Ευγγόπουλος, *Τὰ μνημεία τῶν Σερβίων*, Ἀθήναι 1957.
- Παπαδοπούλου 1993: Β. Παπαδοπούλου, «Βυζαντινὰ ἀνάγλυφα αρχιτεκτονικὰ μέλη στην Αρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ναυπάκτου», *Ναυπακτικά ΣΤ'* (1992-1993), 179-199.
- Παπαδοπούλου 1997: Β. Παπαδοπούλου, «Η Παλαιοχριστιανικὴ Ναύπακτος», *17ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (1997), 57.
- Παπαζώτος 1994: Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1994.
- Πασαλή 1994: Α. Πασαλή, *Ναοί της Επισκοπῆς Δομενίκου και Ελασσόνος. Συμβολή στη Μεταβυζαντινὴ Αρχιτεκτονικὴ*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Πετρονώτης 1992-1993: Α. Πετρονώτης, «Οθωμανικὰ ἀρχιτεκτονήματα Ναυπάκτου (İnebahti)», *Ναυπακτικά ΣΤ'* (1992-1993), 221-352.
- Σαββίδης 1991: Α. Σαββίδης, «Η Ναύπακτος ἀπὸ τα πρωτοβυζαντινὰ χρόνια ως την οθωμανικὴ κατάκτηση του 1499: Ιστορικὸ διάγραμμα», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικοῦ και Ιστορικοῦ Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αργίριο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αργίριο 1991, 245-272.

- Athnasiadis-Novas 1953: G. Athanasiadis-Novas, «Περί Παναγίας Ναυπακτιώτισσας», *Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini* (Palermo 3-10 Aprile 1951), t. II, *Studi Bizantini e Neoellenici* 8, Roma 1953, 73-78.
- Ćurčić 2010: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Suleyman the Magnificent*, Yale University Press, New Haven - London 2010.
- Mamaloukos 2012: St. Mamaloukos, «Observations on the Doors and Windows in Byzantine Architecture», in R. Ousterhout - R. Holod - L. Haselberger (eds) - J. A. Thourson (associate editor), *Masons at Work: Architecture and Construction in the Pre-Modern World*, Center for Ancient Studies, University of Pennsylvania, PA, October 2012, <http://www.sas.upenn.edu/ancient/masons/mamaloukos.pdf>
- Mango 2006: C. Mango, *Ιστορία του Βυζαντίου*, (μτφρ. Ό. Καραγιώργου), Αθήνα 2006.
- Pinatsi 2006: Chr. Pinatsi, «New Observations on the pavement of the Church of Hagia Sophia in Nicaea», *BZ* 99 (2006), 119-126, taf. XIII-XVIII.
- Ševčenko 2010: N. Ševčenko, «The tomb of Manuel I of Komnenos, again», in A. Ödekan - E. Akyürek - N. Necipoğlu - Ç. İ. Türkoğlu (eds), *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu / First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Bizans dünyasında değişim / Change in the Byzantine world in the twelfth and thirteenth centuries*, *Bildiriler / Proceedings*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2010, 609-616.
- Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis 2011: V. Sythiakakis-Kritsimallis - S. Voyadjis, «Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly», *JÖB* 61 (2011), 195-227.
- Vanderheyde 2005: C. Vanderheyde, «La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Epire, Etolie-Acarmanie et Sud de l'Albanie)», *BCH*, Supplément 45, Athènes 2005.